

**UNIWERSYTET KARDYNAŁA
STEFANA WYSZYŃSKIEGO
W WARSZAWIE**

WPŁYW PANDEMII COVID-19 NA SYTUACJĘ MATERIALNĄ OSÓB 60+

Prof. dr hab. Gertruda Uścińska

Projekt „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”
finansowany ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki na podstawie Decyzji Nr 41/WFSN/2021

Spis treści

WPROWADZENIE	3
ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE I METODYKA PRZYJĘTA W OPRACOWANIU	4
CHARAKTERYSTYKA GOSPODARSTW OSÓB STARSZYCH W POLSCE	5
Wiek i stan zdrowia.....	5
Miejsce zamieszkania.....	6
Gospodarstwa domowe osób starszych.....	7
SYTUACJA DOCHODOWA OSÓB STARSZYCH W OKRESIE PANDEMII COVID-19.....	9
Uwarunkowania sytuacji dochodowej	9
Źródła i wysokość dochodów w gospodarstwach domowych osób 60+	14
Budżety gospodarstw domowych osób starszych	23
Ubóstwo w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów	30
Zadłużenie osób starszych.....	34
Subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych osób starszych.....	35
Pomoc w przezwyciężaniu skutków pandemii przez osoby w wieku senioralnym (60+)	36
PODSUMOWANIE	44
Bibliografia	48
Opracowania statystyczne	49
Interaktywne bazy danych.....	50
Tabele	50
Wykresy	51

WPROWADZENIE

W połowie 2021 roku osoby w wieku 60+, określane jako osoby starsze¹, stanowiły 13,5% populacji naszego globu. Udział tej zbiorowości z roku na rok jednak szybko wzrasta, a związany z nim proces starzenia się ludności jest widoczny przede wszystkim w społeczeństwach rozwiniętych gospodarczo. Dynamicznie narasta on m.in. w Europie, gdzie osoby w wieku 60+ stanowią 25,7% populacji, a w południowej części kontynentu nawet 27,9%². W krajach Unii Europejskiej natomiast osoby starsze to już 27% ogólnej liczby ludności tej wspólnoty³.

Polska jest krajem, w którym proces starzenia się ludności cechuje tempo szybsze niż w większości krajów świata oraz podobne do wielu państw Unii Europejskiej. W naszym kraju w 2020 roku osoby w wieku 60+ stanowiły 25,4% społeczeństwa. Według prognoz w 2030 roku będzie to już 29%, podczas gdy przeciętnie na świecie ten wskaźnik wzrośnie do 16,5%⁴, a w UE do 31%⁵. Za niespełna dekadę problemy osób starszych staną się więc problemami jednej trzeciej europejskiego i polskiego społeczeństwa.

Rosnący udział osób starszych w strukturze ludności niesie ze sobą zarówno szanse, jak i zagrożenia, dlatego proces ten wymaga od rządów prowadzenia rozważnej, konsekwentnej polityki, która będzie nie tylko ograniczać negatywne skutki, lecz także wykorzystywać potencjał starzejącej się populacji. Zarówno badania i statystyki polskie, jak i analizy zagraniczne wskazują wyraźnie, że w warunkach kryzysu spowodowanego pandemią COVID-19 polityka ta została ostro zweryfikowana, w wielu obszarach – negatywnie⁶.

Pandemia pod każdym względem znacząco zmieniła życie ludzi na całym świecie. W sposób typowy dla sytuacji kryzysowych COVID najsilniej uderzył w najslabszych, zatrzymując, a nawet odwracając, bardzo wolny postęp w dziedzinie zdrowia. Zwielokrotniła też zagrożenia inne niż sama choroba. Według raportu ONZ, dotyczącego realizacji celów zrównoważonego rozwoju, w 2020 roku tylko na skutek pandemii koronawirusa zniknęło

¹ Zgodnie z art. 4 pkt 1 ustawy z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych (Dz.U. poz. 1705) osoba starsza to osoba, która ukończyła 60 rok życia.

² http://data.un.org/_Docs/SYB/PDFs/ (dostęp: 22.10.2021).

³ <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/> (dostęp: 22.10.2021).

⁴ <https://population.un.org/wpp/DataQuery/> (dostęp: 22.10.2021).

⁵ Interaktywna baza danych Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/PROJ_19NP__custom_1652840/default/table?lang=en (dostęp: 22.10.2021).

⁶ Zob. *COVID-19 and older people. Oświadczenie komisarz UE ds. równości Heleny Dalli, kwiecień 2020 r.*, <https://www.age-platform.eu/policy-work/news/eu-commissioner-equality-reaffirms-older-persons-rights-time-covid-19> (dostęp: 22.10.2021).

255 mln miejsc pracy w pełnym wymiarze godzin, o 119–124 mln osób zwiększyła się liczba mieszkańców Ziemi żyjących w sferze materialnego ubóstwa, często skrajnego, a liczba osób cierpiących głód wzrosła o 83–132 mln. Naruszone zostały mechanizmy gospodarcze i więzi społeczne oraz podważone zaufanie do politycznego establishmentu i instytucji, które dotychczas uważane były za fundamenty rozwoju.

ONZ informuje, że w odpowiedzi na pandemię w okresie od 1 lutego do 31 grudnia 2020 roku rządy na całym świecie wprowadziły ponad 1600 środków ochrony socjalnej, głównie jednak doraźnych lub jednorazowych. Tymczasem pandemia nie mija, a tylko w odniesieniu do opieki zdrowotnej w połowie 2021 roku około 90% krajów świata zgłaszało zakłócenia w świadczeniu podstawowych usług zdrowotnych⁷, które należą do głównych wyznaczników poziomu i jakości życia osób starszych.

Dane z różnych krajów świata wskazują, że osoby 60+ są jedną z grup ludności, które najsilniej zostały dotknięte skutkami pandemii⁸. Są one odczuwane przez osoby starsze w różnych obszarach życia i w różnym stopniu. W każdym przypadku jednak wymagają podjęcia szybkich, zdecydowanych działań w zakresie szeroko rozumianej polityki senioralnej, aby wyeliminować systemowo i trwale zaistniałe problemy.

ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE I METODYKA PRZYJĘTA W OPRACOWANIU

W opracowaniach dotyczących stanu ekonomicznego gospodarstw domowych analizowana jest przede wszystkim pozycja finansowa gospodarstwa domowego (dochody i wydatki), subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstwa domowego oraz ocena wpływu czynników (ich zmian) charakterystycznych dla omawianej zbiorowości⁹.

W niektórych analizach (np. GUS) sytuacji gospodarstw domowych osób starszych podawane są także informacje dotyczące zdrowia, korzystania z pomocy (rzadziej udzielania pomocy przez osoby starsze) oraz jakościowe elementy, dotyczące na przykład aktywności społecznej osób starszych czy więzi społecznych. Badania empiryczne potwierdzają istotne znaczenie tych elementów oceny poziomu i jakości życia dla sytuacji materialnej osób starszych i ich rodzin. W opracowaniu skoncentrowano się jednak, głównie z uwagi na

⁷ Tamże.

⁸ *The Impact of COVID-19 on Older Adults. Findings from the 2021 International Health Policy Survey of Older Adults*, Commonwealth Fund International Health Policy Survey of Older Adults, <https://doi.org/10.26099/mqsp-1695> (dostęp: 22.10.2021).

⁹ Por. publikacje GUS na temat sytuacji materialnej gospodarstw domowych.

ograniczoną dostępność danych dla populacji 60+, na czynnikach kształtowania dochodów i wydatków w gospodarstwach osób starszych.

Przyjęto, że w tej kategorii mieścić się będą osoby spełniające kryterium wieku oraz gospodarstwa domowe emerytów i rencistów. Tu także kryterium wyboru wynika z ograniczeń dostępności danych dla populacji w wieku 60 lat i więcej.

Analizą (w większości porównań) nie objęto też osób starszych utrzymujących się z rolnictwa, ponieważ oprócz ograniczeń dostępu i porównywalności danych, kryterium doboru wynika z zupełnie odmiennych specyfiki tych gospodarstw domowych. Ocena ich sytuacji materialnej w warunkach pandemii wymaga odrębnej analizy i opracowania.

Zmiany sytuacji materialnej osób starszych w warunkach pandemii COVID-19 ukazano głównie w odniesieniu do zmian w dochodach i wydatkach oraz samoocenie sytuacji materialnej. Główne źródła danych to badania budżetów gospodarstw domowych i dane z badania spójności społecznej EU-SILC. Wykorzystano bazy danych i publikacje tematyczne GUS, ZUS i Eurostat (w tym bazy interaktywne i opracowania dostępne *online*). Przywołano też – coraz liczniej pojawiające się w otwartym obiegu – krajowe i zagraniczne raporty i analizy dotyczące skutków pandemii odczuwanych w różnych obszarach życia społecznego i gospodarczego. Tam, gdzie to było możliwe, przedstawiono także informacje na temat ogólnej sytuacji w danym zakresie w Unii Europejskiej.

Ocena wpływu pandemii na sytuację materialną populacji 60+ ukazana została głównie w formie porównania danych z lat 2019 i 2020.

CHARAKTERYSTYKA GOSPODARSTW OSÓB STARSZYCH W POLSCE

Wiek i stan zdrowia

Populacja osób starszych jest przeciętnie coraz starsza. W Polsce, co prawda, nadal dominują w niej osoby względnie najmłodsze (60–64 lata), ale ich udział systematycznie maleje. W 2019 roku wynosił 28,4%, natomiast w I półroczu 2021 roku – 26,8%¹⁰. Jednocześnie udział najstarszych grup wiekowych, to jest osób powyżej 80 roku życia, wzrósł w tym krótkim okresie z 17% do 17,5%.

¹⁰ Ludność. Stan i struktura ludności oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym (stan w dniu 30.06.2021). Tablice w formacie XLS w pliku ZIP, www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/ludnosc-stand-i-struktura-ludnoscioraz-ruch-naturalny-w-przekroju-terytorialnym-stand-w-dniu-30-06-2021,6,30.html (dostęp: 3.11.2021); obliczenia własne.

Proces tak zwanego podwójnego starzenia się osób starszych został spowolniony w okresie pandemii, między innymi na skutek dużej śmiertelności najstarszych przedstawicieli tej zbiorowości, co było spowodowane zarówno zachorowaniami na COVID-19, jak i dużą skalą zgonów nadmiarowych w tej populacji, związanych z brakiem dostępu do opieki medycznej i leczenia¹¹; w tym także na skutek dyskryminacji ze względu na wiek w dostępie do usług ochrony zdrowia¹². Liczba zgonów zwiększyła się przede wszystkim u osób powyżej 60 roku życia. W 2020 roku stanowiły one aż 94% nadwyżki liczby zgonów względem roku 2019¹³.

Osoby 60+ generalnie wielokrotnie częściej chorują na schorzenia, które są głównymi przyczynami zgonów w Polsce¹⁴. Poza wiekiem istotnym kryterium wskaźników zgonów jest między innymi sytuacja społeczno-ekonomiczna analizowanych grup ludności¹⁵.

W 2020 roku przeciętne trwanie życia mężczyzn w Polsce wyniosło 72,6 lat, natomiast kobiet 80,7 lat. W porównaniu z rokiem poprzednim dalsze trwanie życia kobiet i mężczyzn w wieku 75 lat skróciło się odpowiednio o 0,7 i rok (w odniesieniu do całej ludności było to odpowiednio skrócenie o 1,5 i 1,1 roku).

Powyższe cechy populacji mają znaczący wpływ między innymi na źródła, wysokość i strukturę dochodów i wydatków osób starszych.

Miejsce zamieszkania

Większość (blisko 2/3) osób starszych w Polsce to mieszkańcy miast, co ma zasadniczo pozytywny wpływ na ich warunki mieszkaniowe (na przykład wyposażenie w instalacje wodno-kanalizacyjne, gazowe itp., mobilność przestrzenną oraz sieć bliskich usług, w tym usług społecznych).

¹¹ Według danych Office for National Statistics oraz danych Eurostat na temat liczby i przyczyn zgonów w okresie pandemii w Europie i Polsce w 2020 r. odnotowano największą liczbę zgonów nadmiarowych na 100 tys. mieszkańców. W 2021 r. Polska była w tym rankingu na 4. pozycji, po Czechach, Litwie i Bułgarii. Zalicza się do nich zgony spowodowane powikłaniami w chorobach przewlekłych, niewydolnością służby zdrowia lub utrudnionym dostępem do specjalistów i brakiem diagnoz. Nie obejmują one zgonów spowodowanych bezpośrednio COVID-19.

¹² COVID-19 and older people..., op. cit.

¹³ Ministerstwo Zdrowia. (2021). *Informacja o zgonach w Polsce w 2020 roku*, s. 1.

¹⁴ Na przykład dla osób w wieku 60 lat i więcej częstość występowania zgonów w następstwie chorób układu oddechowego, najściślej kojarzonych z zachorowaniem na COVID-19, jest blisko 9-krotnie wyższa niż dla osób w wieku 44–59 lat w przypadku mężczyzn oraz 13-krotnie wyższa w przypadku kobiet w tym wieku.

¹⁵ GUS. (2021). *Trwanie życia w 2020 r.*, s. 33.

Zarówno w miastach, jak i na wsi najliczniejszą grupę stanowiły osoby w wieku 60–64 lata. Natomiast wśród osób starszych na wsi odnotowano wyższy niż w miastach udział osób z najstarszych grup wieku, czyli 80 lat i więcej.

Gospodarstwa domowe osób starszych

Cechy typowe dla gospodarstw domowych osób 60+, wskazane za innymi autorami analiz poświęconych osobom starszym, determinują w sposób istotny zarówno źródła i wysokość dochodów, jak i wydatków. Pozwalają też na identyfikację przyczyn i obszarów kumulacji problemów materialnych tej części populacji.

Feminizacja starości i samotność

W populacji osób starszych dominują kobiety (58,1%). Na 100 mężczyzn w zbiorowości 60+ przypada 139 kobiet (dla ogółu ludności jest to 107), ale wskaźnik feminizacji znacząco wzrasta w najstarszych grupach wieku. W grupie 80–84 lata wynosi już 195, a w grupie powyżej 85 lat – 255. Powyższa struktura płci determinuje też stan cywilny polskich osób starszych: w małżeństwie żyło 57% osób w wieku 60+, przy czym wśród mężczyzn – 78%, a wśród kobiet – 42%. Wśród najstarszych osób starszych dominują więc samotne kobiety.

Singularyzacja gospodarstw domowych

Dane Narodowego Spisu Powszechnego (2011 rok) wskazują, że 40% gospodarstw domowych, w których żyły osoby 60+ to gospodarstwa jednorodzinne, a 20% składało się wyłącznie z osób w tym wieku. Więcej samodzielnie gospodarujących osób starszych było w miastach niż na wsi. Gospodarstwa te charakteryzowały się niższą średnią liczbą tworzących je osób (1,4 wobec przeciętnej wielkości gospodarstwa domowego wynoszącej 2,82)¹⁶, co jest istotne zarówno dla ich budżetu, jak i podziału obowiązków.

Z badań EU-SILC wynika, że w okresie 2019–2020 zwiększył się w Polsce¹⁷ udział jednoosobowych gospodarstw domowych tworzonych przez osoby 65+ (z 25,2% do 26,4% ogółu gospodarstw domowych). Jest to, jak można zakładać, rezultat między innymi dużej liczby zgonów w populacji osób starszych i wdowieństwa na skutek pandemii COVID-19.

¹⁶ GUS. (2014). *Narodowy Spis Powszechny 2011. Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna*, tab. 1.

¹⁷ Brak dotychczas danych dla Unii Europejskiej za rok 2020.

Źródła dochodów

Ponad 86% osób starszych w Polsce to osoby biernie zawodowo, a głównym źródłem ich utrzymania są emerytury. Wśród kobiet w wieku 60+ biernych jest ponad 92%, a wśród mężczyzn 77%. Różnica jest głównie rezultatem niższego ustawowego wieku emerytalnego kobiet. Bierność i aktywność zawodowa determinuje rodzaje źródeł, z których gospodarstwo pozyskuje dochody, a pośrednio także ich wysokość.

Ogólnie gospodarstwa domowe osób w wieku senioralnym (choć one same często klasyfikowane są jako grupa defaworyzowana¹⁸), nie są w całości kategorią szczególnie dotkniętą na przykład ubóstwem dochodowym. W ich strukturze są jednak grupy, które doświadczają ubóstwa w skrajnej formie (na przykład świadczeniobiorcy pomocy społecznej czy znaczna część rencistów), a z uwagi na wiek mają ograniczone możliwości wychodzenia z niedostatku. Z pewnością jednak osoby starsze są zbiorowością silniej niż inne grupy wieku uzależnioną od otoczenia społecznego i zasad/warunków jego funkcjonowania. Dlatego też należy oczekiwać, że są bardziej narażone i wrażliwe na destrukcyjne skutki kryzysów zewnętrznych, w tym pandemii, i będzie im trudniej niż młodszym generacjom wychodzić z sytuacji kryzysowych.

* * *

Powyższa ogólna charakterystyka wskazuje na wybrane cechy populacji osób starszych, które badacze najczęściej uznają za istotne dla sytuacji bytowej i – szerzej – sytuacji społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych osób starszych. Co ważne, cechy te determinują nie tylko poziom, ale i jakość ich życia.

W poniższej analizie wpływu pandemii COVID-19 na sytuację ekonomiczną osób w wieku 60+ skoncentrowano się na czynnikach i trendach wyznaczających zmiany w obszarze materialnych warunków bytu, a głównie warunków finansowych. Należy jednak zaznaczyć, że dla sytuacji materialnej osób starszych także niematerialne uwarunkowania (na przykład więzi z otoczeniem, aktywność społeczna czy dostęp do usług społecznych) mają istotne znaczenie¹⁹.

¹⁸ Por. Informacje o beneficjentach i cele projektów dotyczących seniorów, np. <https://granty.pl/category/zasoby-ludzkie/seniorzy/> lub <https://www.funduszedlamazowska.eu/aktualnosci/fundusze-europejskie-na-wsparcie-seniorow-i-osob-niesamodzielnich-kolejne-projekty-z-dofinansowaniem/> (dostęp: 2.11.2021).

¹⁹ Senior. Hub. Instytut Polityki Senioralnej. (2021). *Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym roku pandemii COVID-19*. Raport z badania.

SYTUACJA DOCHODOWA OSÓB STARSZYCH W OKRESIE PANDEMII COVID-19

Cezura wieku, na podstawie której definiowana jest populacja osób starszych, jest też zwykle ustawową granicą wieku emerytalnego. Dlatego też w tej zbiorowości ograniczoną rolę w strukturze dochodów, stanowiących podstawę sytuacji materialnej rodzin i gospodarstw domowych, odgrywają dochody z pracy. Nie jest to jednak źródło dochodów nieistotne dla tej grupy, między innymi z tego powodu, że w większości krajów UE ustawowy wiek emerytalny zarówno dla kobiet, jak i mężczyzn jest wyższy niż 60 lat²⁰.

Uwarunkowania sytuacji dochodowej

Aktywność zawodowa osób starszych

Pandemia COVID-19 istotnie zmieniła rynek pracy na całym świecie. Ograniczenia wynikające z wprowadzania *lockdownu* odbiły się zarówno na kondycji podmiotów gospodarczych, jak i pracowników oraz gospodarstw domowych i rodzin. Analiza statystyk rynku pracy w Polsce na tle UE-27 wyraźnie pokazuje, że sytuacja polskich pracujących pod wpływem pandemii nie uległa tak istotnym zmianom, jak w wielu innych unijnych krajach, a w przypadku osób starszych kierunek tych zmian był nawet korzystny. Mimo *lockdownu* na polskim rynku pracy, wspieranym rządowymi tarczami antykryzysowymi, nie zmniejszyły się ogólne wskaźniki zatrudnienia i nadal spadało bezrobocie²¹.

Jak wskazują dane Eurostat²², w 2020 roku w krajach UE-27 przeciętny roczny wskaźnik aktywności zawodowej ogółu osób w wieku aktywności zawodowej (15–64 lata) spadł w porównaniu z rokiem 2019 z 73,4% do 72,9%. Ten spadek dotyczył jednak niemal wyłącznie osób młodych. W przypadku osób w wieku przedemerytalnym nastąpił natomiast nawet nieznaczny wzrost (z 62,3% do 62,9%), a w przypadku osób w wieku emerytalnym (65+) wskaźnik ten pozostał na niezmiennym poziomie (5,8%). W Polsce w tym samym okresie ogólny wskaźnik aktywności zawodowej wzrósł z 70,6% do 71%, a w przypadku osób w wieku przedemerytalnym wzrost był wyraźnie wyższy: 50,7% w roku 2019 wobec 52,9% w 2020. Wzrost wskaźników aktywności zawodowej, chociaż już nie tak widoczny, odnotowano też w populacji w wieku emerytalnym: z 5,5% do 5,7%.

²⁰ Mutual Information System on Social Protection MISSOC 2021, <https://www.missoc.org/missoc-database/comparative-tables/> (dostęp: 8.11.2021).

²¹ Polski Instytut Ekonomiczny. (2021). *Tarcza Antykryzysowa. Koło ratunkowe dla firm i gospodarki?* oraz GUS. (2021). *Wybrane aspekty rynku pracy w Polsce. Aktywność ekonomiczna ludności przed i w czasie pandemii COVID-19*.

²² <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (dostęp: 29.10.2021).

Statystyki dotyczące czasu trwania życia zawodowego pracujących wskazują, że **COVID-19 nie wypychał starszych pracowników z rynku pracy**. O ile przeciętnie w krajach UE wskaźnik ten nieznacznie się zmniejszył (różnica dla UE-27 w okresie 2019–2020 wynosi 0,2 roku), to w Polsce ogólnie i w przypadku kobiet przeciętny staż pracy się nie zmienił (odpowiednio 33,6 lata i 30,7 lat, a w przypadku mężczyzn nawet minimalnie wzrósł (z 36,3 do 36,5 roku).

W Polsce wśród pracujących osób starszych w latach 2015–2019 wzrastała corocznie liczba tych, którzy mając ustalone prawo do emerytury nie zaprzestali aktywności zawodowej. Zarówno mężczyźni, jak i kobiety z ustalonym prawem do emerytury najbardziej aktywni zawodowo są w pierwszych latach po osiągnięciu wieku emerytalnego. Według danych ZUS²³ na koniec 2019 roku 794,2 tys. osób z ustalonym prawem do emerytury podlegało ubezpieczeniu zdrowotnemu z tytułu innego niż bycie emerytem. Spośród tych osób 526,5 tys. podlegało także ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu, z czego 56,2% stanowiły kobiety.

W okresie pandemii odnotowano jednak mniejszą liczbę osób, które mimo nabycia prawa do emerytury decydowały się pozostać na rynku pracy: **w 2020 roku odnotowano spadek liczby pracujących emerytów** do 776,2 tys. osób, a udział kobiet w tej zbiorowości wzrósł do 57,2%. Przyczyn tego spadku można szukać między innymi w spowodowanych *lockdownem* zagrożeniach dla trwałości zatrudnienia. Dla części osób, które mogły już otrzymywać emeryturę, było to korzystniejsze i pewniejsze źródło dochodów niż wynagrodzenia (często zmniejszone), wypłacane przez pracodawców działających w niepewnej sytuacji gospodarczej.

Najwięcej emerytów pozostaje na rynku przez pierwsze pięć lat po osiągnięciu wieku emerytalnego (ponad połowa: zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn).

Powyższe dane wskazują, że pandemia COVID-19 nie wpłynęła negatywnie na aktywność zawodową osób starszych w Polsce. W globalnym niekorzystnym trendzie w zatrudnieniu, których skutkiem była likwidacja 255 mln miejsc pracy²⁴, najstarsza populacja zachowała miejsca pracy, a tym samym ważne źródło dochodów.

W statystykach nie znalazły też potwierdzenia obawy dotyczące niekorzystnego wpływu pracy zdalnej na utrzymanie zatrudnienia przez osoby starsze. Dane Eurostat

²³ ZUS. *Pracujący emeryci – coroczne raporty Departamentu Statystyki i Prognoz Aktuarialnych*, <https://www.zus.pl/documents/10182/2422424/Pracuj%C4%85cy+emeryci+raport.pdf/> (dostęp: 11.11.2021).

²⁴ *Sustainable Development Goals Report 2021*, <https://unstats.un.org/sdgs/report/2021/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2021.pdf>, s. 42 (dostęp: 2.11.2021),.

wskazują, że odsetek osób starszych pracujących z domu w okresie 2019–2020 zmieniał się (spadał w przypadku pracy w domu wykonywanej okazjonalnie i wzrastał przy pracy zwykle wykonywanej z domu) w stopniu porównywalnym do tego, który cechuje ogół pracujących. Obawy dotyczące negatywnego wpływu wykonywania w warunkach pandemii pracy zdalnej na zatrudnienie osób starszych²⁵ nie znalazły więc potwierdzenia ani w statystykach dotyczących ogółu państw UE, ani w tych, które dotyczą Polski.

Bierni zawodowo

Osoby w wieku 60 + są w większości (86%) biernie zawodowo. W 2020 roku w UE-27 wskaźnik bierności zawodowej w grupie w wieku 60–64 lata wynosił 52,2%, a w populacji 65+ biernych zawodowo było 94,2%. W Polsce, między innymi z powodu niskiego wieku emerytalnego kobiet, biernych zawodowo osób starszych jest więcej niż przeciętnie w krajach unijnych: 62,3% w zbiorowości 60–64 lata (wśród kobiet 78%, wśród mężczyzn 44,4%) i 94,3% w grupie 65+ (96,4% kobiet i 91,1% mężczyzn).

Według badania aktywności ekonomicznej ludności (BAEL) w 2019 roku w Polsce, wśród osób w wieku 60 lat i więcej, 8 mln 38 tys. było biernych zawodowo²⁶. Wśród kobiet odsetek biernych zawodowo wynosił 92,3%, a wśród mężczyzn 77,4%. W pierwszym roku pandemii liczba biernych zawodowo w wieku 60+ wzrosła o kolejne 85 tys. osób, ale w populacji 60+ wciąż utrzymywał się trwający już wcześniej spadek liczby biernych zawodowo. Wzrost liczby nieaktywnych zawodowo osób starszych wynikał wyłącznie z rosnącej liczby osób w wieku 65 lat i więcej.

Jednocześnie wskaźniki bierności zawodowej dla grupy 60 lat i więcej – zarówno w Polsce, jak i przeciętnie w krajach unijnych – nieznacznie malały. W przypadku osób starszych w obszar bierności zawodowej wchodziły więc w zdecydowanej większości osoby, które osiągały wiek emerytalny i z tego powodu odchodziły z rynku pracy. Potwierdzają to dane z badań LFS/BAEL wskazujące, że głównym powodem, dla którego osoby starsze nie pracują i nie szukają pracy jest pobieranie emerytury lub renty – świadczeń będących głównym źródłem utrzymania gospodarstw domowych osób 60+.

W Polsce w 2020 roku zauważyć można było znaczące zmniejszenie się grupy biernych zawodowo osób w wieku 55–64 lata. W porównaniu z rokiem 2019 w kolejnych

²⁵ *Behawioralnie o polityce aktywizacji seniorów. Raport Polskiego Instytutu Ekonomicznego.* Warszawa 2021, <https://pie.net.pl/behawioralnie-o-polityce-aktywizacji-seniorow.pdf> (dostęp: 2.11.2021).

²⁶ Baza danych Eurostat, dane średnioroczne, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_IPGA__custom_1566856/default/table?lang=en (dostęp: 31.10.2021).

kwartałach notowano spadek: w I kwartale o 108 tys., w II kwartale o 128 tys., w III kwartale o 187 tys. i w IV kwartale o 270 tys. (odpowiednio spadek o 5,3%, 5,2%, 7,8% i 11,2%).

Analiza zmian w częstości przyczyn bierności zawodowej osób w wieku poprodukcyjnym wskazuje na brak szerokiego – zwłaszcza negatywnego – wpływu pandemii COVID-19 na decyzje osób starszych o zaprzestaniu aktywności zawodowej.

Dominującą przyczyną zaprzestania pracy przez osoby w wieku 60 lat i więcej jest wyłącznie uzyskanie uprawnień emerytalnych. Potwierdzają to dodatkowo informacje o przyczynach nieposzukiwania pracy przez bierne zawodowo osoby starsze (tabela 2). W pierwszym roku pandemii stopniowo zmniejszała się także siła czynników wypychających osoby starsze z rynku pracy, takich jak likwidacja zakładu lub stanowiska pracy oraz zakończenie pracy na podstawie umowy terminowej.

Tabela 1 Osoby w wieku poprodukcyjnym (60/65 i więcej) bierne zawodowo według przyczyn zaprzestania pracy (w %)

Przyczyny zaprzestania pracy	Okres badania		
	II kw. 2019	II kw. 2020	IV kw. 2020
Ogółem	100,0	100,0	100,0
Emerytura, renta	89,6	90,4	90,5
Likwidacja zakładu pracy lub stanowiska pracy	3,7	3,5	3,5
Zakończenie pracy na czas określony, dorywczej	1,9	1,5	1,5
Opieka nad dzieckiem lub inną osobą wymagającą opieki	0,0	0,0	0,0
Inne powody osobiste lub rodzinne	1,5	1,6	1,6
Choroba, niepełnosprawność	1,9	1,9	1,8

Źródło: GUS. Aktywność ekonomiczna ludności Polski, II kw. 2019 oraz w II i IV kw. 2020; obliczenia własne

Tabela 2 Osoby w wieku poprodukcyjnym (60/65 i więcej) bierne zawodowo według przyczyn nieposzukiwania pracy

Rok	Ogółem	w tym nieposzukujący pracy	Przyczyny nieposzukiwania pracy			
			zniechęcenie bezskutecznością poszukiwań pracy	obowiązki rodzinne i związane z prowadzeniem domu	emerytura	choroba, niepełnosprawność
			w tys.		w %	
II kw. 2019	7 426	7 426	0,3	2,5	92,0	4,3
II kw. 2020	7 572	7 569	0,2	1,9	93,1	4,1
IV kw. 2020	7 426	7 426	0,2	1,9	93,8	3,4

Źródło: GUS. Aktywność ekonomiczna ludności Polski, II kw. 2019 oraz w II i IV kw. 2020; obliczenia własne

Dane w tabeli 2 wskazują ponadto, że w pierwszym roku pandemii wśród osób starszych poszukujących pracy zmalał wpływ ograniczeń, które wynikały z konieczności pełnienia roli opiekunów w rodzinie. Jest to – jak można zakładać – efekt funkcjonowania, wprowadzonych w celu ograniczenia i przeciwdziałania skutkom pandemii COVID-19, rozwiązań w postaci pracy zdalnej wykonywanej z domu oraz dodatkowych zwolnień opiekuńczych dla rodziców. Oba te rozwiązania zmieniły warunki łączenia ról opiekuńczych z obowiązkami zawodowymi.

Seniorzy w ubezpieczeniu emerytalno-rentowym w warunkach pandemii

Sytuacje kryzysowe powodują, że różne grupy ludności poszukują rozwiązań stabilizujących ich sytuację. Przy obostrzeniach w funkcjonowaniu gospodarki, skutkujących ograniczeniem poczucia bezpieczeństwa pracowniczego na rynku pracy, osoby, które nabyły uprawnienia emerytalne mogły traktować przejście na emeryturę (prawo do regularnie otrzymywanego waloryzowanego świadczenia) jako rozwiązanie ochronne, zwiększające stabilizację dochodową swojego gospodarstwa domowego.

Według statystyk ZUS²⁷ przeciętna miesięczna liczba osób pobierających świadczenia emerytalno-rentowe wzrastała corocznie od 2014 roku. W 2019 roku ten trend trwał: liczba emerytów i rencistów wynosiła 7 mln 752 tys., w tym 5 mln 798 tys. pobierających emerytury. W porównaniu z rokiem poprzednim wzrosła ona o 110 tys. osób.

W 2020 roku w warunkach pandemii COVID-19 trend wzrostowy i jego tempo utrzymały się: liczba pobierających świadczenia emerytalno-rentowe wzrosła do 7 mln 868 tys. (to jest o kolejne 116 tys.); w tym pobierających emerytury do 5 mln 995 tys. osób.

W 2019 roku przyznano 302,3 tys., a rok później – 293,1 tys. emerytur z systemu powszechnego. Liczba osób, które przechodzą corocznie na emeryturę jest jednak pochodną wielu czynników (między innymi liczebności populacji osiągającej wiek emerytalny czy uprawnienia do świadczenia). Problemy wynikające z COVID-19 mogą być traktowane tylko jako jedne z wielu determinantów takiej decyzji. Bez badań jakościowych trudno uznać pandemię za przyczynę różnicy w liczbie przechodzących na emeryturę.

W 2020 roku 0,3% kobiet i 4,3% mężczyzn otrzymało emerytury z systemu powszechnego przed osiągnięciem ustawowego wieku emerytalnego. Rok wcześniej z takiej możliwości korzystał nieco większy odsetek uprawnionych: odpowiednio 0,6% i 7,3%. W

²⁷ ZUS. Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych (z lat 2018, 2019 i 2020).

2020 roku przeciętny wiek emerytów, którym przyznano z ZUS emeryturę, wynosił 60,6 lat w przypadku kobiet i 64,8 w przypadku mężczyzn. Rok wcześniej był on minimalnie wyższy: odpowiednio 60,7 i 64,6 lata. Te informacje – wymagające empirycznego pogłębienia – wydają się wskazywać, że o przechodzeniu na emeryturę decydowało głównie, także w czasie pandemii, uzyskanie prawa do świadczenia, a trudna sytuacja na rynku pracy wydawała się mieć tu nieistotne/mniej istotne znaczenie.

Jak wcześniej zaznaczono, sytuacja bytowa osób starszych jest silnie zróżnicowana. Ta różnica dotyczy też zbiorowości emerytów i rencistów – ujmowanych najczęściej jako jedna grupa. Wysokość świadczeń emerytalnych jest znacznie korzystniejsza niż wysokość rent, co nie jest bez znaczenia dla kondycji materialnej gospodarstw domowych świadczeniobiorców. O ile jednak wśród emerytów ponad 90% to osoby 60+, to wśród pobierających renty z tytułu niezdolności do pracy osoby starsze stanowią niespełną połowę (49,6%), gdyż ta grupa po osiągnięciu wieku emerytalnego zamiast renty otrzymuje emeryturę i zasila grupę emerytów. Z kolei w grupie pobierających renty rodzinne (generalnie niższe niż renty z tytułu niezdolności do pracy) osoby starsze to blisko 80%²⁸ świadczeniobiorców.

Źródła i wysokość dochodów w gospodarstwach domowych osób 60+

Pod względem cech społeczno-ekonomicznych gospodarstwa domowe klasyfikowane są według głównego źródła utrzymania. Większość gospodarstw domowych osób starszych lokuje się głównie w dwóch grupach: gospodarstwa domowe emerytów oraz gospodarstwa domowe rencistów.

Według danych NSP 2011 w Polsce gospodarstwa domowe emerytów stanowiły 27,7% wszystkich gospodarstw domowych, a gospodarstwa rencistów – 6,1%²⁹.

Głównym źródłem utrzymania gospodarstw domowych osób w wieku 60 lat i więcej są świadczenia społeczne, głównie emerytury (68%) i renty (6%)³⁰. Nie można jednak nie

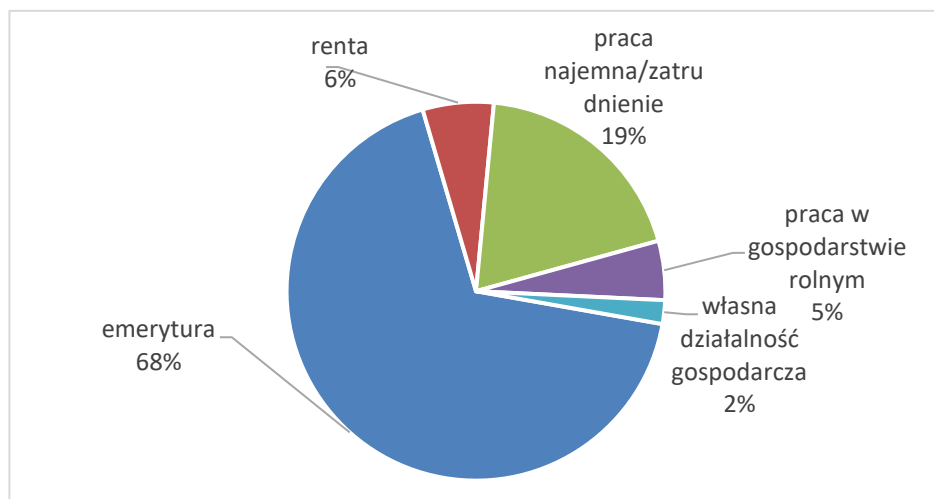
²⁸ *Emerytury i renty przyznane w roku 2019*, <https://www.zus.pl/documents/10182/39573/Emerytury+i+renty+przyznane+w+2019+r..pdf/91967ac8-5324-95c8-1558-ae0b63587850>; *Emerytury i renty przyznane w roku 2020*, <https://www.zus.pl/documents/10182/39573/Emerytury+i+renty+przyznane+w+2020+r..pdf/135e8a3e-2d19-068d-aed3-e23997aaa754> (dostęp: 28.10.2021).

²⁹ <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/wybrane-tablice-dotyczace-gospodarstw-domowych-i-rodzin-wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-ludnosci-i-mieszkan-2011-r-,2,1.html>, tabl. 3 (dostęp: 28.10.2021).

³⁰ Dane z badania spójności społecznej EU-SILC.

dostrzegać, że co czwarta z osób starszych żyje w gospodarstwach domowych, w których główne źródło dochodów było inne niż wymienione świadczenia (wykres 1).

Wykres 1. Główne źródło utrzymania gospodarstw domowych osób w wieku 60 lat i więcej (w %).

Źródło: GUS. (2020). *Jakość życia osób starszych w Polsce*, s. 17–18

Dochody z emerytur

W okresie pandemii utrzymuje się stały wzrost wysokości emerytur. Dotyczy to zarówno gwarantowanej ustawowo wysokości świadczenia minimalnego, przeciętnej wysokości świadczeń, zależnej między innymi od kwoty indywidualnego kapitału składkowego zgromadzonego przez świadczeniobiorcę, jak i emerytur niższych od najniższych.

Przeciętna emerytura

Przeciętna miesięczna emerytura wypłacana przez ZUS w 2019 roku wynosiła brutto 2352,91 zł. Kwota ta stanowiła 54,8% przeciętnego wynagrodzenia. Odsetek ten nie zmienił się też w 2020 roku, chociaż wysokość przeciętnej emerytury wzrosła do 2474,54 zł.

W 2019 roku najczęściej wypłacano emeryturę w kwocie 1727,62 zł. Rok później, mimo zaburzeń gospodarczych spowodowanych pandemią, kwota dominanta wzrosła do 1802,07 zł, a w marcu 2021 roku największy odsetek emerytur (18,8%) mieścił się w przedziale od 1,8 tys. do 2,2 tys. zł, zaś dominanta wynosiła 1905,35 zł.

Zgodnie z ustawą o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, świadczenia emerytalne podlegają waloryzacji³¹. Mechanizm, który chroni wartość świadczeń społecznych przed dewaluacją spowodowaną wzrostem cen towarów i usług konsumpcyjnych, powodował – także w czasie pandemii – wzrost emerytur. W wyniku waloryzacji w 2019 roku emerytury wzrosły średnio miesięcznie o 78,74 zł, w okresie pandemii w 2020 roku o 93,33 zł, a w 2021 o kolejne 119,71 zł. W przypadku przeciętnej wysokości emerytur wzrost spowodowany waloryzacją wydaje się pełnić skutecznie funkcję ochronną w stosunku do wartości świadczeń emerytalnych, mimo spowodowanych pandemią zaburzeń w gospodarce i finansach państwa.

W Polsce pandemia nie spowodowała też spadku przeciętnej wartości emerytur względem przeciętnych wynagrodzeń. Zarówno w roku 2019, jak i w pierwszym roku pandemii przeciętna emerytura stanowiła 54,8% przeciętnego (wzrastającego) wynagrodzenia w gospodarce, a w grudniu 2020 roku odsetek ten wzrósł do 55,5% tego wynagrodzenia³².

Z uwagi na feminizację populacji osób starszych należy zwrócić uwagę na istotne różnice w wysokości emerytur kobiet i mężczyzn. Są one skutkiem dysproporcji w wysokości wynagrodzeń według płci (występowanie luki płacowej – *gender pay gap*, szacowanej w grudniu 2020 roku na 20–35% w zależności od grupy zawodów). Różnice w wysokości wynagrodzeń potwierdzają też dane o przeciętnej podstawie wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe, która w grudniu 2020 roku dla mężczyzn była o 6,5% wyższa niż dla kobiet. Niższe wynagrodzenia, oznaczające niższe składki to zasadnicza przyczyna niższych przeciętnie emerytur kobiet. Pozostałe czynniki negatywnie oddziałujące na świadczenia kobiet to krótszy staż pracy i niższy wiek emerytalny³³.

Tabela 3 *Przeciętna miesięczna wysokość* i dynamika emerytury wypłacanej z ZUS według płci świadczeniobiorcy i wielkość luki emerytalnej w latach 2019–2021*

Rok	Ogółem		Kobiety		Mężczyźni		Luka emerytalna
	w zł	dynamika; rok poprzedni = 100	w zł	dynamika; rok poprzedni = 100	w zł	dynamika; rok poprzedni = 100	
2019	2 276,99	104,5	1 901,44	104,6	2 843,06	104,6	33,1
2020	2 395,11	105,2	2 002,66	105,3	2 992,13	105,2	33,1

³¹ Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, Dz.U. z 2021 r. poz. 291 z późn. zm., art. 89.

³² ZUS. (2021). *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych w 2020 r.*, s. 39.

³³ Uścińska G. (2021). *Przeciwdziałanie luce płacowo-emerytalnej w kontekście planowania strategii Unii Europejskiej na rzecz równości*. Ekspertyza na prawach maszynopisu.

2021	2 544,54	106,2	2 127,81	106,2	3 184,20	106,4	33,2
------	----------	-------	----------	-------	----------	-------	------

* Kwota brutto po rocznej waloryzacji świadczeń dokonywanej w marcu.

Źródło: ZUS. *Struktura wysokości świadczeń po waloryzacji w marcu – opracowania z lat 2018–2021; obliczenia własne*

Niższe emerytury kobiet to czynnik, który wymaga uwzględnienia w ogólnej ocenie sytuacji dochodowej gospodarstw domowych osób starszych. Przy tak wysokim poziomie luki emerytalnej płeć należy uwzględniać jako zmienną różnicującą tę sytuację.

Emerytury minimalne³⁴

Zgodnie z zasadami ustawowymi w polskim systemie emerytalnym corocznie ustalana jest kwota gwarantowanej emerytury minimalnej (najniższej). Od 1 marca 2021 roku jest to kwota 1250,88 zł i jest ona wyższa od analogicznej kwoty gwarantowanej w roku 2020 (1200 zł) i od kwoty gwarantowanej w 2019 roku (1100 zł).

W marcu 2019 roku emerytury w minimalnej wysokości wypłacono 214,9 tys. osobom (o 2,8% więcej niż w 2018 roku), a w marcu następnego roku – 221 tys. (ponownie o 2,8% więcej niż rok wcześniej). Natomiast w marcu 2021 roku liczba otrzymujących gwarantowane ustawowo emerytury minimalne zmniejszyła się do 210,4 tys. (spadek o 4,8% w stosunku do roku poprzedniego). Trend wzrostowy w liczbie emerytów otrzymujących minimalne świadczenia trwa od lat i trudno – zwłaszcza w perspektywie jednego roku – ocenić jego związek z pandemią i jej konsekwencjami. Należy natomiast zauważyć wzrost wysokości świadczeń spowodowany coroczną czerwcową waloryzacją.

Emerytury niższe od najniższych

Do świadczeń w gwarantowanej ustawowo minimalnej wysokości mają prawo tylko osoby spełniające łącznie kryterium wieku (60 lat kobiety lub 65 lat mężczyźni) i posiadania minimalnego stażu składowego (20 lat kobiety, 25 lat mężczyźni). Tego kryterium nie spełnia jednak coraz większa część osób starszych (między innymi na skutek zmian w ustawowym wieku emerytalnym); w tym znaczna zbiorowość pracująca wcześniej na podstawie nieoskładkowanych umów cywilnoprawnych oraz pracujący przez długi czas na czarno. W przypadku kobiet (w 2019 roku stanowiły one 85% pobierających świadczenia niższe od minimalnych, a w 2020 – 83%) brak prawa do gwarancji minimalnej emerytury wiąże się też z krótkim i przerywanym stażem ubezpieczeniowym, będącym skutkiem ich obowiązków rodzicielskich.

³⁴ ZUS. (2021). *Struktura wysokości świadczeń wypłacanych przez ZUS po waloryzacji w marcu 2020 roku*, tab. 2; Uścińska G. (2021). *Prawo zabezpieczenia społecznego*. Warszawa: C.H. Beck; Uścińska G. (2019). *Prawo ubezpieczeń społecznych. Zasady, finansowanie, organizacja*. Warszawa: C.H. Beck.

W grudniu 2019 roku wypłacono 261 tys. emerytur w wysokości niższej niż najniższa ustawowa wysokość emerytury, to jest ponad 19% więcej niż w grudniu 2018 roku³⁵. Średnia ich wysokość wynosiła 746,91 zł, w tym 688,91 zł w przypadku świadczeń wypłacanych mężczyznom i 758,20 zł w przypadku emerytur kobiet. Najczęściej emerytury niższe od najniższych wypłacane były – zarówno w 2019, jak i w 2020 roku – w kwocie 800–900 zł brutto. W grudniu 2020 roku wypłacono 310,1 tys. emerytur nowo systemowych (to znaczy według zasad systemu emerytalnego opartego na zdefiniowanej składce) w wysokości niższej niż najniższa ustawowa wysokość emerytury, to jest prawie 19% więcej niż rok wcześniej. W porównaniu z rokiem poprzednim najbardziej wzrosła (11,5% w stosunku do 2019 roku) liczba osób pobierających emerytury w wysokości do 500 zł. Jest to kontynuacja trendu trwającego od 2011 roku³⁶: w pierwszym roku pandemii COVID-19 nie zmieniło się tempo zachodzących zmian.

Średnia wysokość emerytur niższych od najniższych wzrosła w ciągu 2020 roku do kwoty 794,59 zł (to jest o ponad 6%). W przypadku mężczyzn średnia wysokość emerytury niższej od najniższej wyniosła 736,47 zł (wzrost o 7%), a w przypadku kobiet – 807,02 zł (wzrost o 6%)³⁷.

Rodzicielskie świadczenie uzupełniające³⁸

Od 1 marca 2019 roku rodzice w wieku emerytalnym mogą starać się o przyznanie świadczenia nieskładkowego, które ma zapewnić im niezbędne środki utrzymania, jeżeli zrezygnowali z zatrudnienia, aby wychowywać co najmniej czworo dzieci lub z tego powodu w ogóle nie podjęli pracy, na skutek czego albo nie mają prawa do emerytury, albo jest ona niższa od gwarantowanej ustawowo emerytury minimalnej.

Osobom, które nie mają prawa do emerytury (albo renty), rodzicielskie świadczenie uzupełniające przysługuje w wysokości najniższej emerytury. Natomiast jeżeli rodzic otrzymuje emeryturę, ale niższą od najniższej (bo ma zbyt krótki staż ubezpieczeniowy), to rodzicielskie świadczenie wypłacane jest w kwocie stanowiącej dopełnienie do kwoty emerytury najniższej. Przeciętna wysokość świadczenia w 2020 roku wyniosła 680,70 zł.

To rozwiązanie, z którego w 2020 roku korzystało przeciętnie miesięcznie ponad 52 tys. uprawnionych, jest jednym z powodów wzrostu liczby emerytów ogółem oraz liczby

³⁵ ZUS. *Emerytury nowo systemowe wypłacone w grudniu 2019 r. w wysokości niższej niż wysokość najniższej emerytury*, <https://www.zus.pl/documents/10182/2564874/> (dostęp: 3.11.2021).

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

³⁸ ZUS. (2021). *Ważniejsze dane z zakresu ubezpieczeń społecznych w 2020 r.*, s. 54.

emerytów otrzymujących świadczenie w minimalnej wysokości. Co trzecie świadczenie trafia bowiem do osób, które wcześniej w ogóle nie miały prawa do emerytury lub renty.

Bez względu na pandemię, rodzicielskie świadczenie uzupełniające ma istotne znaczenie dla sytuacji ekonomicznej rodzin osób starszych. Średni wiek świadczeniobiorców to 67 lat.

* * *

Analiza wysokości emerytur w Polsce na podstawie porównania danych z lat 2019, 2020 oraz I kwartału roku 2021, także z uwzględnieniem kryterium płci, nie daje podstaw do wniosku, że wpłynął na nią określony czynnik powiązany bezpośrednio z występowaniem pandemii COVID-19. Większość trendów nie ulegała zmianie. Niepokoi natomiast fakt, że utrzymują się wcześniejsze negatywne zjawiska, takie jak rosnąca liczba emerytur niższych od najniższych czy luka emerytalna, które wymagają ograniczenia.

Dochody z rent³⁹

Chociaż renty są w Polsce głównym źródłem utrzymania tylko dla 6% gospodarstw domowych, w których żyją osoby 60+, to jednak w gospodarstwach tych koncentrują się osoby najsłabsze, wymagające najwięcej wsparcia z zewnątrz. Szczególnie odnosi się to do gospodarstw utrzymujących się głównie z rent rodzinnych, w których 91% świadczeniobiorców (głów gospodarstw domowych to kobiety w wieku powyżej 60 lat.

Podobnie jak emerytury, tak i renty podlegają mechanizmom waloryzacji, chroniącym ich realną wartość. Wzrastają też na skutek wzrostu wynagrodzeń za pracę, które są kwotą wyjściową do wyliczania ich wysokości.

Renty z tytułu niezdolności do pracy

Średni wiek osób pobierających renty z tytułu niezdolności do pracy to 60,1 lat. W wieku 60+ jest co druga osoba otrzymująca tego rodzaju świadczenia. Należy zauważyć, że świadczeniobiorca, który osiągnął wiek emerytalny i otrzymał rentę po 30 września 2017 roku, nie otrzymuje już renty z tytułu niezdolności do pracy, gdyż zastępuje ją emerytura z urzędu. Tej emerytury (mimo osiągnięcia powszechnego wieku emerytalnego) nie przyznaje się jednak osobom, które pobierają wcześniej przyznane świadczenie albo rentę z tytułu niezdolności do pracy z powodu wypadku przy pracy lub choroby zawodowej. Ci świadczeniobiorcy pozostają nadal rencistami. Między innymi z tego powodu co drugi

³⁹ *Struktura wysokości świadczeń...*, op. cit.

mężczyzna (57%) i co trzecia kobieta (34%) wśród pobierających renty z tytułu niezdolności do pracy jest w wieku 60 lat i więcej.

Im starsza grupa rencistów, tym udział kobiet jest większy i w grupie 80+ wynosi już 49%.

W grudniu 2020 roku przeciętna renta z tytułu niezdolności do pracy wypłacana przez ZUS wynosiła 2005,43 zł i była wyższa od wypłacanej rok wcześniej o prawie 6%.

Ponad 1/3 rent z tytułu niezdolności do pracy, wypłacanych po waloryzacji w marcu 2020 roku, mieściła się w przedziale od 900 do 1200 zł.

Wysokość renty z tytułu niezdolności do pracy zależy od stopnia niezdolności. Renty z tytułu całkowitej niezdolności do pracy i samodzielnej egzystencji mieściły się głównie w przedziale od 1,4 do 1,6 tys. zł. W tej wysokości otrzymywało je ponad 50% uprawnionych. Znacznie niższe były renty dla osób częściowo niezdolnych do pracy, które najczęściej wypłacano w kwocie około 900 zł.

W roku 2020 poza tym, że generalnie wzrastała wysokość przeciętnej renty, to wzrastał też – choć w nieco mniejszym stopniu – udział rencistów otrzymujących świadczenia powyżej 5 tys. zł. W 2019 roku wzrost takich osób w stosunku do roku poprzedniego wynosił 12,9%, a w 2020 – 11,2%.

Tak jak w przypadku emerytur, renty kobiet (z powodu krótszego okresu ubezpieczenia i niższych wynagrodzeń) są niższe niż renty mężczyzn, których przeciętną wartość windują wypadkowe renty górnicze. Kobiety trzykrotnie rzadziej otrzymują renty w wysokości ponad 5 tys. zł, natomiast stanowią większość wśród otrzymujących świadczenie nie wyższe niż 1,2 tys. zł miesięcznie.

Renty rodzinne

Z uwagi na różnice w wysokości świadczeń i strukturze demograficznej rencistów warto przyrzeć się także informacjom dotyczącym osób, a zwłaszcza osób starszych, pobierających renty rodzinne.

Co trzecia osoba pobierająca rentę rodzinną jest w wieku senioralnym (60+). Tacy świadczeniobiorcy są – zasadniczo – starsi niż pobierający renty z tytułu niezdolności do pracy. Średni wiek wynosi w tym przypadku 68,3 lat. Dzieje się tak głównie z powodu bardzo wysokiego udziału starszych kobiet w tej grupie (91,1%). Średni wiek mężczyzn otrzymujących renty rodzinne to zaledwie 39,6 lat, natomiast kobiet – 71,7. Wśród kobiet otrzymujących to świadczenie osoby w wieku 60+ stanowią aż 85%.

Powodem tak wysokiego stopnia sfeminizowania są wyższe przeciętne wynagrodzenia osiągnięte przez mężczyzn. Fakt ten sprawia, że dla wielu kobiet renta rodzinna po zmarłym

małżonku jest korzystniejsza od własnego świadczenia, to jest emerytury lub renty z tytułu niezdolności do pracy. Dlatego też przeciętna wysokość rent rodzinnych wypłacanych kobietom była generalnie wyższa niż renty rodzinne otrzymywane przez mężczyzn, chociaż jednocześnie świadczenia w wysokości minimalnej znacznie częściej otrzymywały kobiety (70%) niż mężczyźni.

W grudniu 2019 roku przeciętna renta rodzinna wynosiła 2102,30 zł. Przeprowadzona w marcu 2020 roku waloryzacja zwiększyła przeciętną wysokość tego świadczenia o 88,09 zł, czyli o około 4%. W grudniu 2020 roku przeciętna renta rodzinna wypłacana przez ZUS wynosiła 2236,65 zł i była wyższa od wypłacanej rok wcześniej o ponad 6%.

W 2020 roku renty rodzinne w wysokości minimalnej gwarantowanej lub niższej pobierało ponad 8% ogółu świadczeniobiorców i było to o 1 punkt procentowy (w skrócie pp.) mniej niż w 2019 roku. Renty w wysokości poniżej przeciętnej otrzymywało 57% (tu zanotowano wzrost w stosunku do 2019 roku o ok. 2 pp.).

W 2019 roku najwyższe renty rodzinne mieściły się w przedziale 3960–3970 zł, a w 2020 najwyższe świadczenia tego rodzaju ZUS wypłacał w kwocie o 160 zł wyższej⁴⁰.

Świadczenie uzupełniające dla osób niesamodzielnych

Analizując źródła dochodów osób w wieku 60 lat i więcej, warto zwrócić uwagę na składnik, stanowiący relatywnie nowy element dochodów ze świadczeń społecznych w gospodarstwach domowych rencistów.

Od 1 października 2019 roku funkcjonuje w systemie świadczeń nieskładkowych świadczenie uzupełniające dla osób niezdolnych do samodzielnej egzystencji. Świadczenie to wprowadzone na kilka miesięcy przed ogłoszeniem stanu pandemii okazało się rozwiązaniem wyprzedzającym ewentualne negatywne skutki pandemii dla sytuacji materialnej ludności. Jego celem jest bowiem udzielenie dodatkowego wsparcia finansowego osobom, które ponoszą stałe koszty związane z pielęgnacją, rehabilitacją i opieką medyczną, wynikające z orzeczonej niesamodzielności/niezdolności do samodzielnej egzystencji. Przysługuje ono osobom pełnoletnim, które nie mają prawa do emerytury, renty ani innego świadczenia pieniężnego, finansowanego ze środków publicznych (na przykład zasiłku stałego lub okresowego z pomocy społecznej, zasiłku dla bezrobotnych) lub ich dochody z emerytury, renty lub zasiłków są niższe niż 1772,08 zł brutto.

⁴⁰ Najwyższe renty rodzinne pobierała bardzo nieliczna grupa, stanowiąca zarówno w 2019 r., jak i 2020 r. ok. 0,05% ogółu otrzymujących to świadczenie.

Co istotne, do tego dochodu nie wlicza się renty rodzinnej przyznanej dziecku, które stało się całkowicie niezdolne do pracy oraz do samodzielnej egzystencji lub całkowicie niezdolne do pracy przed ukończeniem 16 roku życia, lub w czasie nauki w szkole przed ukończeniem 25 roku życia. Tym samym świadczenie uzupełniające pełni rolę dodatkowego dochodu dla świadczeniobiorców rent rodzinnych, których sytuacja dochodowa jest generalnie gorsza niż pozostałych grup świadczeniobiorców świadczeń z ubezpieczenia społecznego.

Świadczenie uzupełniające przysługuje w wysokości 500 zł, jeśli uprawniony nie ma innych dochodów ze świadczeń społecznych lub gdy takie świadczenia łącznie nie przekraczają kwoty 1272,08 zł brutto.

Pozostali świadczeniobiorcy, czyli osoby niesamodzielne, których dochód wynosi więcej niż 1272,08 zł, ale nie przekracza 1772,08 zł, otrzymują to świadczenie w wysokości różnicy między kwotą 1772,08 zł i łączną kwotą przysługujących świadczeń.

Średni wiek otrzymujących świadczenia uzupełniające dla osób niesamodzielnych wynosi 63,3 lata, przy czym w przypadku kobiet jest wyraźnie wyższy (69,2 lat) niż w przypadku mężczyzn (53,8 lata).

Liczba pobierających to świadczenie znacząco wzrasta w najstarszych grupach wiekowych: ponad połowa kobiet i 18% mężczyzn jest w wieku 75 lat i więcej. To zróżnicowanie potwierdza trudną sytuację dochodową najstarszych osób niesamodzielnych, a szczególnie starszych kobiet.

Dochody z pracy

Prawie co piąte z gospodarstw domowych osób starszych utrzymuje się głównie z dochodów z pracy zarobkowej. Są to gospodarstwa tworzone przez pracujących emerytów i przez osoby, które mimo osiągnięcia wieku emerytalnego kontynuują pracę zarobkową. To również gospodarstwa wieloosobowe, w których dostarczycielami dochodu z pracy są ich młodszy członkowie.

Z badań, przeprowadzonych przez Europejską Fundację na Rzecz Poprawy Warunków Pracy i Życia (Eurofound), na temat wpływu pandemii koronawirusa na życie gospodarcze i społeczne w pierwszym roku kryzysu⁴¹ wynika, że w 2020 roku spowodował on w UE – jak oszacowano – spadek średnich dochodów z pracy o 5,2% w porównaniu z rokiem 2019 oraz

⁴¹ *Living, working and COVID-19, COVID-19 series.* (2020). Luxembourg: Publications Office of the European Union.

utrata pracy zarobkowej przez 8% zatrudnionych; głównie o niższym poziomie wykształcenia, zatrudnionych – jak to jest często także w przypadku pracujących emerytów – na podstawie umów terminowych i w niepełnym wymiarze czasu pracy.

W lipcu 2021 roku w ramach badania Eurostatu opracowano nowe szacunki dotyczące wpływu pandemii na dochody osób/gospodarstw domowych. Szacuje się, że mediana dochodu pracowników z tytułu zatrudnienia zmniejszyła się o 7,2%, natomiast Eurostat szacuje, że mediana dochodu gospodarstw domowych zmniejszyła się o 0,7%. Jednocześnie autorzy analiz podkreślają, że straty w dochodach z zatrudnienia są nierównomiernie rozłożone między krajami i są szczególnie dotkliwe dla najsłabszych podgrup ludności aktywnej zawodowo (między innymi niżej wykwalifikowanych czy starszych).

Zarówno ogólne straty, jak i ich nierównomierny rozkład są w dużym stopniu łagodzone przez rządowe środki wspierające zatrudnienie, a w szczególności przez programy pracy krótkoterminowej wdrażane przez rządy państw członkowskich w celu zaradzenia społeczno-gospodarczym skutkom COVID-19.

Z cytowanych wyżej statystyk charakteryzujących osoby starsze i ich obecność w zasobach pracy wynika, że w Polsce nie zaobserwowano redukcji zatrudnienia i ograniczenia zdolności do zatrudnienia osób starszych z powodu pandemii i jej konsekwencji. Ponadto w czasie pandemii (lata 2020 i 2021) cały czas rosły nominalnie wynagrodzenia za pracę. W odniesieniu do 2019 roku dynamika wynagrodzenia minimalnego w roku 2020 wyniosła 115,6%, a w 2021 – 124,4%. Natomiast przeciętne wynagrodzenie brutto w gospodarce narodowej w I kwartale 2020 roku było w stosunku do analogicznego okresu 2019 roku wyższe o blisko 8%, a w 2021 o blisko 15%⁴². Roczny wskaźnik inflacji według danych GUS w 2020 roku wyniósł 3,4%, a w I półroczu 2021 wzrósł o 3,2%⁴³.

Zestawienie powyższych informacji pozwala stwierdzić, że w Polsce wartość wynagrodzeń za pracę wzrastała, chociaż częściowo niwelowana jest przez inflację; zwłaszcza w 2021 roku.

Budżety gospodarstw domowych osób starszych

⁴² GUS. (2021). *Biuletyn Statystyczny*, nr 4, tab. 18. Obliczenia własne.

⁴³ GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-polroczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-w-latach-1989-2014/> oraz [tat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-roczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych/](https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-roczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych/).

W prawie 1/3 gospodarstw domowych w Polsce są osoby w wieku 60+. Seniorzy żyją głównie w gospodarstwach emeryckich, które stanowią prawie 85% gospodarstw tego typu; rzadziej w gospodarstwach rencistów (51%) i rolników (17%). W pozostałych typach gospodarstw udział osób starszych wynosi nie więcej niż 10% wszystkich ich członków⁴⁴.

Dostępne statystyki nie pozwalają na wydzielenie gospodarstw domowych osób 60+ jako odrębnej grupy gospodarstw, chociaż istnieją publikacje statystyczne opisujące różne aspekty poziomu i jakości życia tylko tej zbiorowości.

Niestety, częstotliwość publikowania takich analiz uniemożliwia wykorzystanie ich do oceny wpływu pandemii na sytuację ekonomiczną osób starszych (opartej głównie na porównaniu danych z lat 2019 i 2020). Dlatego w niniejszym opracowaniu taka ocena została oparta głównie na danych dotyczących budżetów gospodarstw domowych emerytów. Gospodarstwa rencistów i rolników przywołane są tylko w przypadkach, gdy ich budżety wykazują wyraźnie odmienne trendy niż ogólne lub zaznaczone w gospodarstwach emeryckich.

Przychody netto i dochód rozporządzalny

Eksperti krajowi Komisji Europejskiej w kilku krajach wskazują na znaczny spadek dochodu do dyspozycji gospodarstw domowych w 2020 roku (w Austrii, Bułgarii, Finlandii i Portugalii). Ten spadek podkreślono również we wspólnym unijnym sprawozdaniu monitorującym z wiosny 2021 roku w sprawie skutków pandemii.

Wykorzystując unijny wskaźnik dochodu do dyspozycji brutto gospodarstw domowych w opracowaniu zagregowanej sytuacji finansowej gospodarstw domowych w krajach UE, eksperci Komisji Europejskiej, na podstawie analizy zmiany tego dochodu w okresie 2019–2020, wykazali, że po gwałtownym spadku w II kwartale (-3,0%) 2020 roku w UE-27 odzyskał on wartość w III kwartale. Załamanie trendu wzrostowego zostało więc zahamowane. W większości państw członkowskich, dla których dostępne są takie dane, obserwuje się poprawę. Jedynie Portugalia i Hiszpania odnotowują ujemne wartości.

W analizach dotyczących europejskich państw pozaunijnych eksperci również sygnalizują spadający dochód rozporządzalny gospodarstw domowych (na przykład w Wielkiej Brytanii i Macedonii), rosnący wskaźnik zagrożenia ubóstwem AROP i nierówności

⁴⁴ GUS. (2021). *Budżety gospodarstw domowych w 2020 r.*, tab. 11 i 15. Obliczenia własne.

dochodowe (poza wymienionymi wyżej krajami także w Turcji), rosnącą liczbę osób o gwarantowanym dochodzie minimalnym oraz spadek dochodów kobiet (Turcja).

W Polsce rok 2020 – pierwszy rok pandemii – mimo obaw przyniósł dla ogółu gospodarstw **domowych kontynuację pozytywnych trendów dotyczących przychodów netto i dochodów przypadających na osobę**. Postępował, choć z nieco mniejszą dynamiką, wzrost wysokości dochodu rozporządzalnego (tabela 4) Wzrastała też wysokość dochodu do dyspozycji, a w nim udział dochodów z pracy.

Tabela 4 *Przychody netto, dochód rozporządzalny i wydatki gospodarstw domowych w 2019 i 2020 r. według grup społeczno-ekonomicznych*

Rok	Ogółem		Gospodarstwa domowe							
			pracownicze		emerytów i rencistów					
	w zł				razem		emerytów		rencistów	
			poprzedni = 100	poprzedni = 100	w zł	poprzedni = 100	w zł	poprzedni = 100	w zł	poprzedni = 100
<i>przychód netto</i>										
2019	2 321,20	107,7	2 313,90	108,4	2 305,72	108,2	2 358,39	107,7	1 924,16	110,2
2020	2 415,61	104,1	2 396,56	103,6	2 417,87	104,9	2 480,20	105,2	1 918,62	99,7
<i>dochód rozporządzalny</i>										
2019	1 819,14	107,4	1 832,14	107,1	1 819,27	108,1	1 863,61	107,5	1 498,01	110,6
2020	1 919,21	105,5	1 934,49	105,6	1 894,38	104,1	1 940,87	104,1	1 522,09	101,6
<i>wydatki</i>										
2019	1 251,73	105,5	1 235,76	105,6	1 348,46	105,6	1 363,61	107,4	1 222,19	107,1
2020	1 209,58	96,6	1 186,38	96,0	1 320,82	97,9	1 335,94	98,0	1 199,67	98,2

Źródło: GUS. Budżety gospodarstw domowych 2018, 2019, 2020, tab. 15, 28; obliczenia własne

W 2020 roku w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów **przychody netto** na osobę wyniosły 2417,87 zł i w stosunku do roku poprzedniego **wzrosły o blisko 8%**. Jednak te dwa typy gospodarstw mają odmienne trendy kształtowania się budżetów w okresie pandemii: **sytuacja finansowa rencistów jest zdecydowanie gorsza niż pozostałych grup gospodarstw domowych, w tym także wyraźnie gorsza niż przeciętna sytuacja gospodarstw emeryckich** (tabela 2).

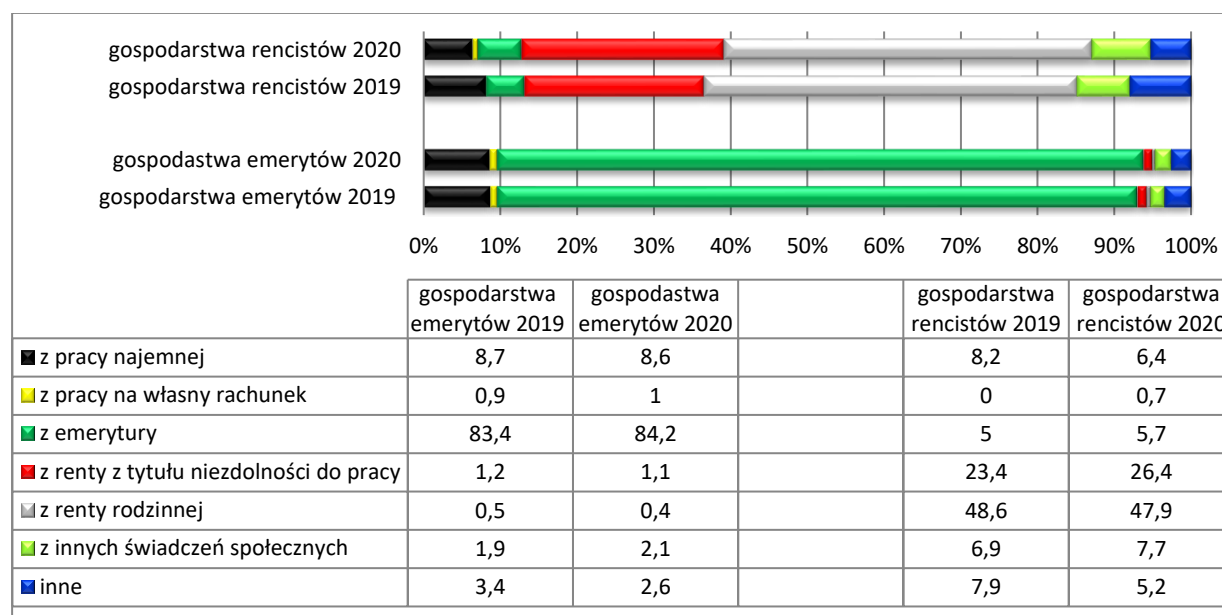
W 2020 roku gospodarstwa domowe rencistów dysponowały najniższym, przeciętnym miesięcznym dochodem rozporządzalnym na osobę. Wynosił on 1522 zł i był o 20,7% niższy od średniej ogólnopolskiej (w 2019 niższy o 17,7%), ale też o 22% niższy od przeciętnego dochodu w gospodarstwach emerytów. Niższe dochody rozporządzalne występowały tylko w gospodarstwach rolniczych (1412 zł), gdzie także ma miejsce kumulacja gospodarstw z udziałem osób starszych.

W zestawieniu zmian w dynamice przychodu widoczne jest, że o ile bezpośrednio przed pandemią wzrost dochodu był największy w gospodarstwach rencistów, to w pierwszym roku pandemii przychód w tych gospodarstwach nie tylko nie wzrósł, a nawet się zmniejszył. Podobna tendencja dotyczy dochodu rozporządzalnego. W warunkach pandemii dynamika jego wzrostu znacząco spadła, najwyraźniej widać ten spadek w gospodarstwach rencistów, chociaż ich nominalne dochody nadal – choć nieznacznie – wzrastały. Jednocześnie w gospodarstwach rencistów odnotowano wydatki nominalnie niższe niż przeciętnie w gospodarstwach domowych, ale dynamika ich spadku była łagodniejsza niż w pozostałych typach gospodarstw domowych.

Źródła dochodów w gospodarstwach emerytów i rencistów

Zestawienie informacji o strukturze źródeł dochodu (wykres 2.) wskazuje, że w warunkach pandemii (2020 rok) w gospodarstwach emerytów zaistniały bardzo niewielkie zmiany w źródłach dochodów (wzrost dochodów z emerytur i spadek udziału dochodów sklasyfikowanych jako inne: w tym przypadku między innymi z darów). Wyraźniejsze zmiany w tym zakresie zaznaczyły się natomiast w gospodarstwach rencistów, gdzie **zmniejszyło się znaczenie dochodów z pracy (stanowiących uzupełnienie dochodów z rent), a wzrosło znaczenie dochodów uzyskiwanych ze świadczeń społecznych, innych niż emerytury i renty.**

Wykres 2. Struktura dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów w roku 2019 i 2020 (w %).

Źródło: GUS. Budżety gospodarstw domowych 2019, 2020, tab. 15; obliczenia własne

Wydatki vs. dochody w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów

W roku 2020 w porównaniu z 2019 **wydatki gospodarstw domowych zmalały z 1251,73 zł do 1209,58 zł (o 3,4%),** co znajduje także odzwierciedlenie w danych makroekonomicznych dotyczących dynamiki spożycia w sektorze gospodarstw domowych⁴⁵. Ujawnia się to we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych, chociaż w różnym zakresie. **W najniższym stopniu nominalne wydatki zmniejszono w gospodarstwach rencistów.** Tam też relacja dochodu rozporządzalnego na osobę do wydatków na osobę była najwyższa (tabela 5). Oznacza to, że **możliwości oszczędzania w tych gospodarstwach były wyraźnie mniejsze niż w pozostałych typach gospodarstw domowych.**

Tabela 5 *Dynamika dochodów rozporządzalnych i wydatków w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów w 2020 roku (rok 2019 = 100)*

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe							
	ogółem		emerytów i rencistów		emerytów		rencistów	
	w zł	dynamika	w zł	dynamika	w zł	dynamika	w zł	dynamika
Dochód rozporządzalny	1 919,21	105,5	1 894,38	104,1	1 940,87	104,1	1 522,09	103,6
Wydatki	1 209,58	96,6	1 320,82	98,1	1 335,94	98,0	1 199,67	98,2
Wydatki jako % dochodów	63,0	x	69,7	x	68,8	x	78,8	x

Źródło: GUS. *Budżety gospodarstw domowych 2019, 2020, tab. 15 i 28; obliczenia własne*

W 2020 roku różnica w wysokości wydatków w gospodarstwach domowych ogółem w stosunku do wydatków gospodarstw emerytów i rencistów zwiększyła się do 9,2% (z 8% w 2019 roku), przy czym **w gospodarstwach emeryckich wzrosła do 10,4% (z 2,4%), a w gospodarstwach domowych rencistów wyraźnie się zmniejszyła – o 0,8% (z ponad 17%).** Jednocześnie nadal gospodarstwa **rencistów przeznaczają na wydatki największą część swoich dochodów;** jest ona wyraźnie większa niż w innych grupach gospodarstw domowych.

Z badań socjologicznych wynika, że jedną z przyczyn ograniczania wydatków był stan niepewności wywołany pandemią, ale też zmiana w dostępie do towarów i usług, będąca między innymi rezultatem ograniczeń mobilności przestrzennej ludności⁴⁶. W

⁴⁵ *Wskaźniki makroekonomiczne*, <https://stat.gov.pl/wskazniki-makroekonomiczne/> (dostęp: 12.11.2021).

⁴⁶ *Jakość życia osób starszych w Polsce*, op. cit.

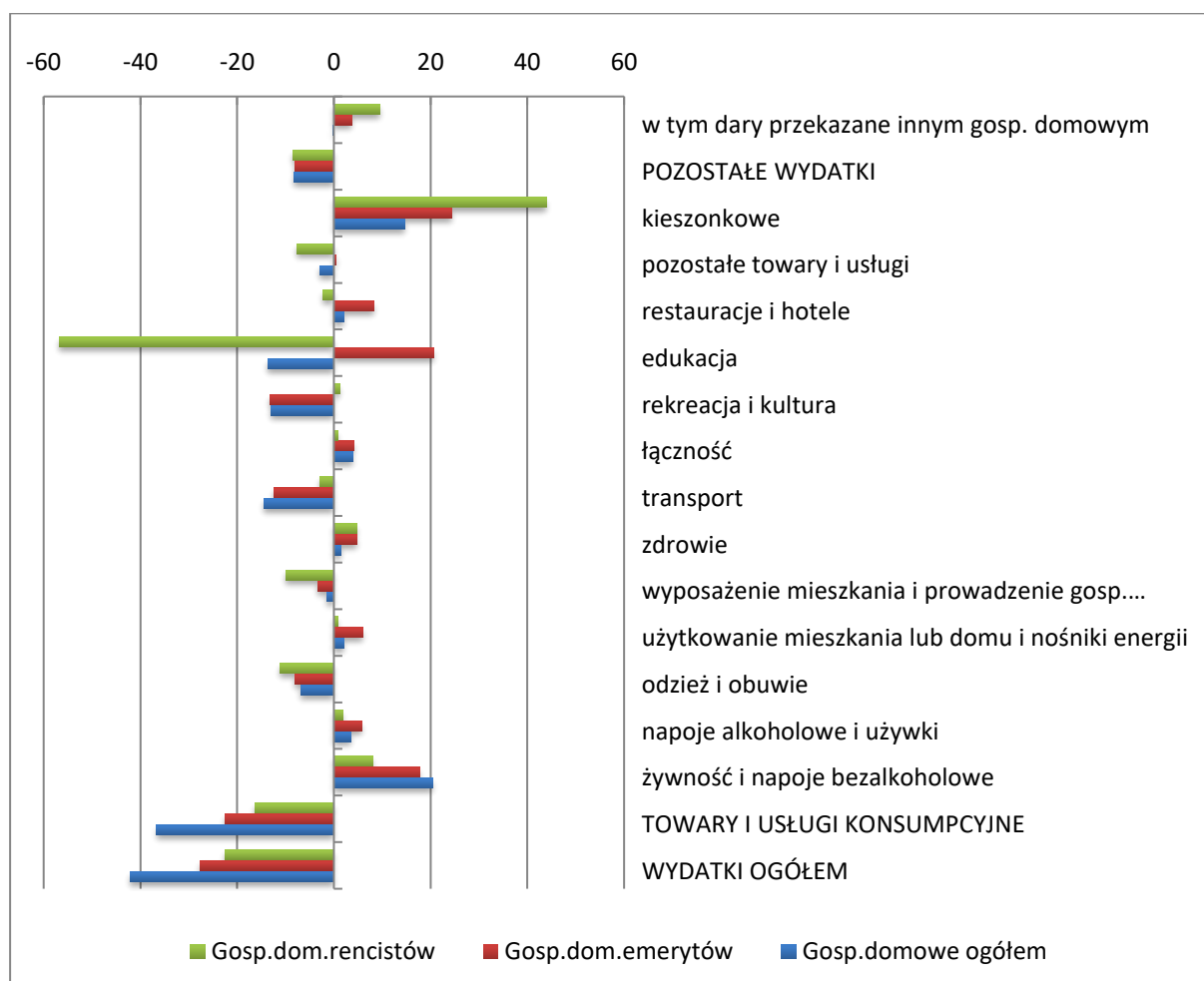
gospodarstwach utrzymujących się głównie z emerytur spadek ten był mniejszy (1,9%), ale też dochody do dyspozycji tej grupy były niższe.

Pandemia wywarła wpływ nie tyle na wysokość dochodów, co na wysokość wydatków gospodarstw domowych.

Z porównania wysokości wydatków w gospodarstwach domowych w latach 2020 i 2019 wynika, że uległy one zmniejszeniu we wszystkich typach gospodarstw domowych (o 42,15 zł na osobę); także emerytów i rencistów (wykres 3), chociaż w mniejszym stopniu (odpowiednio o 27,67 zł i 22,52 zł na osobę).

W gospodarstwach utrzymujących się głównie z emerytur w 2020 roku najbardziej ograniczono kwotowo wydatki na rekreację i kulturę oraz transport, co może być konsekwencją *lockdownu* i jego ograniczeń. W tej grupie zwiększyły się natomiast wydatki na edukację oraz na żywność i napoje bezalkoholowe. Wzrosły też kwoty na tak zwane kieszonkowe, czyli dowolne indywidualne wydatki każdej z osób w wieloosobowym gospodarstwie domowym.

Wykres 3. Różnica w kwotach miesięcznych wydatków na osobę w gospodarstwach domowych ogółem oraz w gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów w 2020 r. w stosunku do 2019 r. (w zł).

Źródło: GUS. Budżety gospodarstw domowych w 2019 i 2020 r., tab. 28; obliczenia własne

Z kolei w gospodarstwach utrzymujących się głównie z rent, całkowicie wyeliminowane zostały wydatki na edukację, czym wyróżniają się one na tle wszystkich pozostałych gospodarstw domowych. Ponadto w gospodarstwach emeryckich w warunkach pandemii znacznie zmniejszono kwoty przeznaczane na odzież i obuwie, co mogło być między innymi skutkiem ograniczonych możliwości wychodzenia z domu i pracy zdalnej.

W porównaniu z wydatkami ogółu gospodarstw domowych w gospodarstwach emeryckich widoczne jest nieco większe ograniczenie wydatków na rekreację i kulturę oraz odzież i obuwie. Natomiast **emeryci nie tylko zwiększyli przeciętne wydatki przypadające ogółem na osobę, ale i wydawali w 2020 roku więcej niż przeciętnie w gospodarstwach domowych na edukację** (przyczyną mógł być udział w zdalnych formach edukacji i uwolnione zasoby czasu wolnego na skutek ograniczeń w przemieszczaniu się), ale też na napoje alkoholowe i używki, łączność, hotele i restauracje. Więcej też przeznaczyli na indywidualne, kieszonkowe wydatki.

Z kolei przy porównaniu wydatków gospodarstw rencistów i ogółu gospodarstw domowych w 2020 roku szczególnie widoczne są znaczne ograniczenia przede wszystkim wydatków na edukację oraz nieco mniejsze (ale większe od przeciętnych) ograniczenia wydatków na odzież, obuwie, wyposażenie mieszkania i prowadzenie gospodarstwa domowego. Natomiast w wydatkach, które zostały zwiększone, zauważalny jest – podobnie jak w gospodarstwach emerytów – znacznie wyższy niż przeciętny wzrost kwoty kieszonkowego, co można uznać za pozytywny rezultat gospodarowania zasobami finansowymi.

Analiza wydatków emerytów i rencistów w okresie pandemii nie daje podstaw do stwierdzenia, że pandemia wpłynęła na nie wyłącznie negatywnie: zwłaszcza gdy bierze się pod uwagę korzystne zmiany zarówno w wysokości, jak i strukturze wydatków gospodarstw emeryckich. Warto jednak zwrócić uwagę, że – chociaż wzrost nie był duży – w gospodarstwach emerytów i rencistów w 2020 roku **wydatki na zdrowie wzrosły w większym stopniu niż przeciętnie w gospodarstwach domowych w kraju.**

Wyposażenie gospodarstw domowych

W 2020 roku w Polsce wystąpił wzrost poziomu wyposażenia gospodarstw domowych w sprzęt trwałego użytkowania. W przypadku urządzeń z dostępem do internetu największy wzrost w stosunku do roku poprzedniego odnotowano w grupie emerytów i rencistów (o

18,8%), a szczególne znaczenie miał tu wzrost wyposażenia w smartfony (o 27,9%⁴⁷) – sprzęt niezbędny do kontaktu z otoczeniem w warunkach ograniczeń spowodowanych pandemią.

Ubóstwo w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów

W unijnych raportach i analizach dotyczących skutków pandemii COVID-19 dla różnych grup ludności, przygotowanych przez europejskie ośrodki badawcze, wskazuje się między innymi na zdecydowanie negatywny wpływ tego okresu na materialne warunki życia i pogłębienie się ubóstwa⁴⁸. W związku z tym monitoruje się skuteczność programów antykryzysowych, także w odniesieniu do ochrony przed ubóstwem. Skuteczność tych programów, zawierających różnorodne działania, oceniana jest – generalnie – pozytywnie⁴⁹.

Niestety, źródła empiryczne wykorzystywane do oceny i porównania wpływu pandemii na zasięg ubóstwa, nierówności i wykluczenia społecznego w państwach UE są niejednolite i niepełne, a oparte na ogólnoeuropejskich badaniach EU-SILC wskaźniki porównawcze dla roku referencyjnego 2020 będą dostępne dopiero w drugiej połowie 2022 roku. W analizach już teraz wskazuje się wpływ pandemii na ubóstwo, nierówności i wykluczenie społeczne. Na przykład Eurofound (2021)⁵⁰ i Europejska Sieć Przeciwdziałania Ubóstwu (2020)⁵¹ podkreślają, że niektóre grupy osób szczególnie dotkliwie odczują skutki pandemii. Należą do nich także osoby starsze⁵². Według danych GUS w Polsce w 2020 roku odnotowano wzrost odsetka osób skrajnie ubogich z ok. 4% w 2019 roku do 5,2%, przy wyraźnym spadku poziomu wydatków gospodarstw domowych⁵³.

⁴⁷ GUS. (2021). *Sytuacja gospodarstw domowych w 2020 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*, Informacja sygnalna z 31.05.2021 r.

⁴⁸ Valensisi G. (2020). COVID-19 and Global Poverty: Are LDCs Being Left Behind? *European Journal of Development Research*, No 32, p. 1535–1557, <https://doi.org/10.1057/s41287-020-00314-8>; Almeida V., Barrios S., Christl M. et al. (2021). The impact of COVID-19 on households' income in the EU. *Journal of Economic Inequal*, No 19, p. 413–431, <https://doi.org/10.1007/s10888-021-09485-8> (dostęp: 9.11.2021).

⁴⁹ Bronka, P., Collado, D., Richiardi, M. (2020). The Covid-19 crisis response helps the poor: the distributional and budgetary consequences of the UK lock-down. *EUROMOD Working Papers EM11/20*, *EUROMOD at the Institute for Social and Economic Research*, June, p. 11–22.

⁵⁰ Eurofound. (2021). *COVID-19: Implications for employment and working life*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

⁵¹ European Anti-Poverty Network. (November 2020). *Supercharging Poverty? EAPN 2020 Poverty Watch Report*, Brussels.

⁵² Obok osób słabo wykształconych i niewykwalifikowanych, kobiet, osób niepełnosprawnych (w których to zbiorowościach osoby starsze także mają duży udział) oraz młodzieży i dzieci, uchodźców i bezdomnych. Zob. Baptista I., Marlier E., Spasova S., Peña-Casas R., Fronteddu B, Ghailani D., Sabato S., Regazzoni R. (2021). *Social protection and inclusion policy responses to the COVID-19 crisis. An analysis of policies in 35 countries*, European Social Policy Network (ESPN), p. 45. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

⁵³ GUS. (2021). *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2020 r.*

W badaniach dotyczących bardzo wczesnych szacunków wpływu pandemii na dochody gospodarstw domowych⁵⁴ sugeruje się, że średni wskaźnik zagrożenia ubóstwem (AROP) w UE-27 pozostanie stabilny (+0,1 pp.). Wpływ kryzysu COVID-19 na wskaźniki AROP, który początkowo miał być poważny, został złagodzony dzięki stabilizującej funkcji systemów ochrony socjalnej, mających na celu przeciwdziałanie problemom gospodarczym, a także dzięki dodatkowym środkom wspierania dochodów pracowników i osób fizycznych wprowadzonym przez państwa UE w celu ograniczania negatywnych skutków pandemii.

Badacze podkreślają istotną rolę interwencji politycznych w łagodzeniu wpływu pandemii na nierówności i ubóstwo. Przypomniano jednak, że ze względu na kryzys gospodarczy wartość AROP, jako przeciętnej miary ubóstwa i wykluczenia, została obniżona. Korzystanie z tej miary może więc dawać zniekształcony obraz (łagodniejszy) w odniesieniu do standardu życia osób znajdujących się poniżej progu ubóstwa dochodowego. Autorzy badań i analiz symulacyjnych stwierdzają jednak, że oczekiwany w krajach UE wpływ kryzysu to **wzrost ubóstwa dochodowego o 1,7 pp.**

Raporty, oparte na danych Eurostatu dotyczących ubóstwa i wykluczenia społecznego w czasie pandemii, wskazują na istotne powiązanie tych zjawisk z wiekiem mieszkańców państw unijnych. W EU-27, przeciętnie, osoby starsze (65+) są grupą w średnim stopniu dotkniętą nasileniem ubóstwa i wykluczenia społecznego (AROP 20,2%). W największym zakresie wśród osób starszych zjawiska te nasiliły się w gospodarstwach domowych osób samotnych, o niskim poziomie wykształcenia głowy gospodarstwa oraz wśród samotnych starszych kobiet⁵⁵.

Tabela 6 *Ludność żyjąca w zagrożeniu ubóstwem i wykluczeniem społecznym (AROP - nowa definicja)* według płci i wybranych grup wieku (w %)*

Wyszczególnienie	Razem		Kobiety		Mężczyźni	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020
<i>Ludność ogółem</i>						
EU-27	21,1	21,9	22,6	23,5	20,0	20,9
Polska	17,9	17,0	21,3	22,4	17,2	16,0
<i>Ludność w wieku 60 lat i więcej</i>						
EU-27	20,3	21,1	22,6	23,5	17,6	18,3
Polska	19,6	19,9	21,3	22,4	17,2	16,5
<i>Ludność w wieku 75 lat i więcej</i>						
EU-27	20,4	21,8	23,6	24,9	15,9	17,2

⁵⁴ Almeida et al. (2021). op. cit.

⁵⁵ *Living conditions in Europe - poverty and social exclusion*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_poverty_and_social_exclusion#Poverty_and_social_exclusion (dostęp: 12.11.2021).

Polska	18,1	18,8	21,4	21,9	11,8	12,9
--------	------	------	------	------	------	------

* Nowa definicja obejmuje trzy składowe AROPE: wskaźnik zagrożenia ubóstwem (AROP), osoby żyjące w gospodarstwach domowych o bardzo niskiej intensywności pracy (LWI) oraz wskaźnik poważnej deprivacji materialnej i społecznej (SMSD).

Źródło: interaktywna baza danych Eurostatu

Powyższe zestawienie danych o odsetku ludności zagrożonej ubóstwem i wykluczeniem społecznym wskazuje, że w przypadku ogółu ludności w Polsce, odmiennie niż przeciętnie w EU-27, odsetek ten nie wzrósł, a nawet się zmniejszył. Ten optymistyczny wniosek nie dotyczy jednak osób starszych (60+) ani też – bez względu na wiek – kobiet, które stanowią większość wśród najstarszych osób starszych. **W Polsce bowiem zaznaczył się wzrost zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym, którego natężenie wzrasta w coraz starszych grupach osób starszych.**

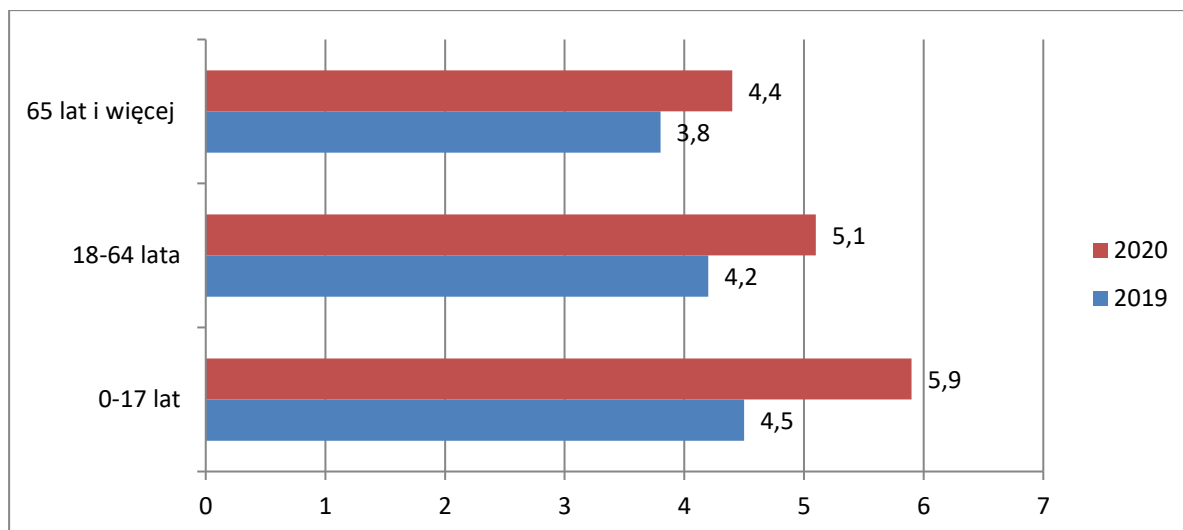
Na podstawie badań budżetów gospodarstw domowych GUS ocenił, że w 2020 roku szczególnie narażone na ubóstwo skrajne były między innymi gospodarstwa domowe utrzymujące się głównie z tak zwanych niezarobkowych źródeł (prawie 14% osób z tych gospodarstw). **Wyższy od przeciętnego poziom ubóstwa skrajnego wystąpił w gospodarstwach domowych rencistów (ok. 8%).**

Czynnikiem wzmacniającym podatność gospodarstw osób starszych na wzrost ubóstwa jest też fakt, że ubóstwem skrajnym dotknięte były przede wszystkim gospodarstwa domowe osób z niskim poziomem wykształcenia. Do grupy gospodarstw domowych o relatywnie wysokiej stopie ubóstwa skrajnego należały także gospodarstwa, w których mieszkały osoby z orzeczeniem o niepełnosprawności, a wśród nich duży udział miały osoby starsze.

Mimo że w okresie pandemii **zasięg ubóstwa skrajnego w Polsce w gospodarstwach emerytów był relatywnie nieduży, to jednak wzrósł** (podobnie jak we wszystkich typach gospodarstw) z 3,5% do 4,2%, natomiast **w gospodarstwach rencistów, którzy są jedną z grup najsilniej odczuwających pogorszenie swojej sytuacji dochodowej, wzrósł z 6,3% do 8,2%.**

W warunkach pandemii wzrost zasięgu ubóstwa skrajnego był coraz mniej nasilony w coraz starszych grupach wieku ludności (wykres 4).

Wykres 4. Zasięg ubóstwa skrajnego w Polsce latach 2019–2020 według grup wieku ludności (w %).

Źródło: *Zasięg ubóstwa ekonomicznego...*, op. cit., s. 7

O ile jednak przed pandemią (2019 rok) różnice w zasięgu ubóstwa skrajnego były dość nieduże (0,7 pp.), to w warunkach pandemii znacznie wzrosły (do 1,5 pp.). Oznacza to, że chociaż **sytuacja osób starszych, tak jak i innych grup wieku w omawianym zakresie, uległa pogorszeniu, to jednak był to proces łagodniejszy i mniej rozpowszechniony niż w pozostałych grupach wiekowych.**

Przywołując argumenty ekspertów Komisji Europejskiej można uznać, że dla tej populacji ochroną przed ubóstwem były transfery socjalne, stałe i pewne dochody ze świadczeń społecznych oraz działania rządowe chroniące dochody gospodarstw domowych emerytów i rencistów (w Polsce między innymi 13. i 14. emerytura; waloryzacja świadczeń). W 2020 roku transfery socjalne zmniejszyły wskaźnik zagrożenia ubóstwem w UE z 25,4% do 17,1%. Można zakładać, że w Polsce – właśnie pod wpływem transferów społecznych – wskaźniki ubóstwa i wykluczenia społecznego i ich zmiany w warunkach pandemii na tle pozostałych państw unijnych lokowały się na korzystniejszych poziomach.

Tabela 7 *Wskaźniki poważnej materialnej i społecznej deprivacji w EU-27 i w Polsce, według wybranych grup wieku w latach 2019–2020 (w %)*

Wyszczególnienie	Ogółem		60 lat i więcej		75 lat i więcej		85 lat i więcej	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020
EU-27	6,6	6,8	6,7	6,3	6,3	5,4	6,4	5,1
Polska	3,5	2,6	4,4	3,3	3,1	2	1,7	0,9

Źródło: interaktywna baza danych Eurostat

Najstarsze grupy osób starszych, jednocześnie najslabsze ekonomicznie i najbardziej zależne od zmian otoczenia, w najłagodniejszy sposób przeszły przez pierwszy rok pandemii

(tabela 7). Wskaźniki poważnej materialnej i społecznej deprivacji dla tej części polskiego społeczeństwa nie tylko – mimo obaw – nie wzrosły, ale nawet wyraźnie się zmniejszyły i na tle UE należą do bardzo niskich.

Zadłużenie osób starszych

Eksperti prognozowali, że pandemia może pogłębić wzrost zadłużenia seniorów, ponieważ starsze pokolenie będzie wspierać finansowo młodych, których sytuacja finansowa i zawodowa uległa znacznemu pogorszeniu, skutkując na przykład brakiem zdolności kredytowej.

Informacje o wzroście dochodu do dyspozycji i ograniczeniu wydatków w gospodarstwach emerytów i rencistów (w tym o wzroście wydatków na kieszonkowe, czyli przeznaczanych do indywidualnej decyzji członków gospodarstwa domowego) są jednym z istotnych czynników, który może tłumaczyć dalszy (od 2018 rok) spadek zadłużenia osób starszych w 2020 roku. Według danych Krajowego Rejestru Długów (KRD)⁵⁶ przez wiele lat zadłużenie najstarszych Polaków, widoczne w tej bazie danych, stale rosło. Na koniec 2018 roku starsi Polacy mieli do oddania 7,05 mld zł. Na początku 2021 roku zadłużenie emerytów wynosiło 6,4 mld zł i w kolejnych miesiącach dług ten systematycznie malał, by w październiku 2021 roku opiewać na ponad 5,8 mld zł.

Najwięcej, 4 mld zł emeryci są winni firmom windykacyjnym i funduszom sekurytyzacyjnym, które odkupiły długi od pierwotnych wierzycieli. Ponad 952 mln zł powinni spłacić w instytucjach finansowych: bankach, firmach pożyczkowych, towarzystwach ubezpieczeniowych. Natomiast 522 mln zł to nieuregulowane opłaty administracyjne, głównie alimenty, zaś 105 mln zł to zaległości czynszowe. Niezapłacone rachunki z telefon, telewizję i internet wynoszą blisko 100 mln zł.

Sytuacja finansowa polskich emerytów – mimo pandemii – poprawia się.

Starsi, opierając się na doświadczeniu życiowym, obawiają się o przyszłość, co powoduje zaciskanie pasa. Widać to w naszej bazie danych. Spadają bowiem zaległości i liczba dłużników w tej grupie. Epidemia koronawirusa zweryfikowała ich stosunek do zakupów, zarówno tych dużych, jak samochody, sprzęt RTV czy ADG, jak i codziennych wydatków⁵⁷.

⁵⁶ Łącki A. *Długi młodych Polaków rosą, starszych maleją*, <https://krd.pl/centrum-prasowe/informacje-prasowe/2021/dlugi-mlodych-polakow-rosna-starszych-maleja> (dostęp: 20.11.2021).

⁵⁷ Tamże.

Na początku 2021 roku emeryci mieli do oddania 6,4 mld zł, czyli o 0,5 mld zł więcej niż obecnie. Liczba dłużników – osób starszych wynosiła 354,8 tys., a w październiku 2021 roku zmniejszyła się do 331,5 tys. Nieznacznie, bo o 38 zł, wzrosło średnie zadłużenie emerytów (z 17 954 zł w styczniu do 17 992 zł w październiku 2021 roku)⁵⁸.

Wśród zadłużonych emerytów większość (60%) to kobiety. Żyjąc przeciętnie dłużej niż mężczyźni, nierzadko w późnym okresie życia zostają same z niespłaconymi zobowiązaniami. Wielkość ich zadłużenia jest też – łącznie – większa niż zadłużenie mężczyzn-emerytów: odpowiednio: 3,3 mld zł i 2,5 mld zł⁵⁹.

W opinii prezesa Zarządu Głównego Krajowego Rejestru Długów ograniczenie długów na koncie osób starszych jest nie tylko efektem poprawy ich sytuacji finansowej (dodatkowe świadczenia w okresie pandemii), ale i poprawy kondycji finansowej ich dzieci i wnuków (świadczenia rodzinne, zasiłki, bon turystyczny i in.), którzy spłacają swoje długi⁶⁰.

Subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych osób starszych

Poza wskaźnikami obiektywnymi o charakterze uogólniającym, kumulatywnym ważną informacją o kondycji materialnej gospodarstw domowych jest subiektywna ocena sytuacji. Dane, gromadzone przez GUS w ramach badania budżetów gospodarstw domowych, wskazują, że od lat sytuacja w tym zakresie systematycznie poprawia się we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych. **W 2020 roku nastąpił dalszy wzrost odsetka gospodarstw oceniających swoją sytuację materialną jako dobrą albo raczej dobrą oraz spadek odsetka gospodarstw postrzegających ją jako raczej złą albo złą. Najgorzej swoją sytuację materialną postrzegali gospodarstwa domowe rencistów.**

Tabela 8 *Subiektywna ocena sytuacji materialnej wybranych grup gospodarstw domowych w 2019 i 2020 r. (w %)*

	Dobra		Raczej dobra		Przeciętna		Raczej zła		Zła	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020
Ogółem	23,8	25,3	24,8	26,4	44,4	42,6	5,5	4,7	1,5	1,1

⁵⁸ <https://krd.pl/centrum-prasowe/informacje-prasowe/2021/emeryci-coraz-lepiej-splacaja-zadluzenie>

⁵⁹ Dane Krajowego Rejestru Długów: <https://krd.pl/centrum-prasowe/informacje-prasowe/2020/zadluzenie-emerytow-w-ciagu-ostatnich-5-lat-niemal-sie-podwoilo-epidemia-moze-poglabic-ten-wzrost> (dostęp: 20.11.2021).

⁶⁰ Tamże.

Emeryci	16,6	17,6	20,7	22,6	53,3	51,7	7,8	6,7	1,7	1,4
Renciści	8,1	8,9	14,3	14,6	57,3	58,9	16	14,7	4,4	2,9

Źródło: GUS. *Budżety gospodarstw domowych w 2019 i 2020 r.*, tab. 67

Generalnie emeryci i renciści należeli do tej grupy, która najrzadziej (poniżej 50% ich gospodarstw domowych) oceniała swoją sytuację materialną jako dobrą lub bardzo dobrą, a relatywnie najczęściej jako przeciętną.

Jak wskazują badania GUS⁶¹, w wyniku pandemii COVID-19 prawie co drugie z ogółu gospodarstw domowych w Polsce było zmuszone do ograniczania wydatków, korzystania z oszczędności, zaciągania kredytów i pożyczek, sprzedaży części majątku, rezygnacji ze spłaty stałych zobowiązań finansowych czy udzielenia wsparcia finansowego rodzinie i znajomym. W najlepszej sytuacji pod względem konieczności redukcji wydatków znalazły się gospodarstwa domowe emerytów, gdzie wydatki ograniczyło 29,5% gospodarstw domowych. Ponadto były to gospodarstwa domowe najmniej dotknięte spadkiem dochodów z powodu COVID-19. Ich dochód w zdecydowanej większości pozostał na takim samym lub zbliżonym poziomie (91,2% gospodarstw domowych emeryckich, 86,2% gospodarstw rencistów i 86,2% gospodarstw ogółem)⁶². Emeryci i renciści to dwie grupy, w których mimo COVID-19 dochody w największym zakresie pozostały na niezmiennym lub zbliżonym poziomie do tego sprzed pandemii.

Pomoc w przezwyciężaniu skutków pandemii przez osoby w wieku senioralnym (60+)

Jak zaznaczono, w 2020 roku szczególnie duży wpływ na zmniejszenie zagrożenia ubóstwem miały transfery społeczne. Ten wpływ zanotowano we wszystkich państwach UE, a najwyższy w Finlandii, gdzie spowodowały spadek zagrożenia o 12,9 pp., w Danii o 13,3 pp., w Irlandii o 17,9 pp. W Polsce spadek zagrożenia ubóstwem na skutek transferów społecznych w 2020 roku zmniejszył się w stosunku do 2019 o 8,6 pp. Wpływ transferów społecznych był znacznie mniejszy w Grecji, Portugalii, Chorwacji, we Włoszech, na Malcie i w Rumunii, ponieważ wskaźniki zagrożenia ubóstwem zmniejszyły się tam o mniej niż 6,0 pp.⁶³

⁶¹ GUS. (2021). *Sytuacja gospodarstw domowych w 2020 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych, Informacja sygnałowa z 31 maja 2021 r.*, s. 16–17.

⁶² Tamże, s. 16.

⁶³ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_-_poverty_and_social_exclusion (dostęp: 18.11.2021).

Ogromne znaczenie zarówno dla realnej ochrony poziomu życia, jak i kondycji psychicznej (poczucia bezpieczeństwa socjalnego) ludności miały działania ukierunkowane na niwelowanie zagrożeń, jakie niesie pandemia. Działania te miały różnych adresatów i różne formy oraz zakres oddziaływania. Do osób starszych trafiało między innymi wsparcie bezpośrednio adresowane do emerytów i rencistów, jak i znaczna część wsparcia dla osób niepełnosprawnych, kobiet, osób ubogich oraz w pewnym zakresie także pomoc kierowana do osób pracujących, zwłaszcza do grup zagrożonych utratą dochodów z tego źródła⁶⁴.

W obszarze wspierania zatrudnienia zarówno osoby w wieku około-emerytalnym, jak i pracujący w wieku emerytalnym mogli otrzymać wsparcie dla pracowników, między innymi w postaci:

- gwarancji minimalnego wynagrodzenia lub zwiększonego wynagrodzenia przy kontraktach z ograniczonymi zarobkami, jak na przykład praca niepełnoetatowa czy typu *mini job* (m.in. Polska, Bułgaria, Francja, Niemcy, Wielka Brytania);
- wyższych wynagrodzeń dla osób na terminowych kontraktach (Niemcy, Wielka Brytania);
- wsparcia w przekwalifikowaniu się (m.in. w Danii, Niemczech i w Hiszpanii);
- wsparcia w edukacji informatycznej w związku z organizowaniem telepracy i pracy zdalnej (Austria, Turcja);
- zgody na podejmowanie pracy dodatkowej (Francja, Niemcy, Wielka Brytania).

Z działaniami wspierającymi pracowników na rynku pracy zbiegły się niektóre z licznych działań w formie świadczeń pieniężnych, głównie tymczasowych, jedno- lub kilkurazowych.

Warunki uprawniające do tego świadczenia – różne w różnych krajach – na ogół powiązane są z dochodem, utratą pracy lub typem gospodarstwa domowego. Jednorazowe wsparcie otrzymywały grupy szczególnie narażone na trudności, ale niektóre świadczenia wypłacano wszystkim członkom społeczeństwa, aby wesprzeć konsumpcję. Ponadto instytucje zabezpieczenia społecznego podwyższały świadczenia (na przykład wypłacając okresowo wyższą kwotę niż wcześniej przysługująca). Niekiedy decydowano się na wcześniejszą wypłatę świadczeń, przede wszystkim emerytur. Stosowano też mniej

⁶⁴ Informacje na temat wsparcia w warunkach COVID-19 w krajach UE pochodzą głównie z cotygodniowych informacji przygotowywanych przez Departament Współpracy Międzynarodowej ZUS, Baptista I. i in., op. cit. oraz Czepulis-Rutkowska Z. (2020). Selected aspects of institutional responses to negative effects of a pandemic in European countries (Wybrane aspekty działań instytucjonalnych przeciwdziałających negatywnym skutkom pandemii w państwach europejskich), *Zabezpieczenie Społeczne. Teoria, Prawo, Praktyka*, nr 12, s. 25–30.

rygorystyczne kryteria przyznawania pomocy społecznej, rozszerzając dostęp do świadczeń; w tym także dla osób funkcjonujących dotychczas w szarej strefie i pozbawionych ochrony socjalnej.

W czterech państwach członkowskich UE uruchomiono dodatkowe wypłaty z całości oszczędności emerytalnych lub jednorazowe świadczenia emerytalne z tytułu nadzwyczajnych wydatków związanych ze zdrowiem⁶⁵. Rządy wprowadzały też wsparcie dla nieformalnych opiekunów lub osób korzystających z opieki długoterminowej, pomoc finansową dla podmiotów świadczących usługi opieki społecznej, usługi wsparcia w zakresie dostaw do domu lub pułapy cen detalicznych podstawowych towarów⁶⁶.

Poniżej wskazano wybrane, charakterystyczne dla obszaru wsparcia osób starszych rozwiązania krajowe.

Kraje Unii Europejskiej

Duży zakres wsparcia rządowego mającego na celu niwelowanie skutków pandemii dotyczył zapewnienia żywności i pomocy materialnej (na przykład dystrybucja urządzeń elektronicznych z połączeniem internetowym w celu zapewnienia dostępu do pracy i edukacji *online* w Belgii, Bułgarii, Estonii, Francji, Włoszech, Portugalii, Rumunii, Słowenii i Wielkiej Brytanii).

Najczęstszym rodzajem wsparcia zgłaszanym Komisji Europejskiej przez krajowych ekspertów jest jednak dystrybucja żywności, choć występują różnice w zakresie tej pomocy i grupach docelowych. Uwzględnia się między innymi ograniczenia w dostępie do żywności spowodowane obowiązkiem izolacji i dystansu społecznego, jak i niskie dochody oraz ubóstwo beneficjentów. Ważną rolę w udzielaniu tego rodzaju wsparcia odgrywają gminy i społeczności lokalne.

W Czechach, Estonii, na Litwie, w Słowenii i Kosowie – jak poinformowali krajowi eksperci Europejskiej Sieci Polityki Społecznej (ESPN), rządy wprowadziły odrębne formy wsparcia dla osób starszych.

W Czechach w grudniu 2020 roku prawie 3 mln emerytów otrzymało jednorazowe świadczenie emerytalne jako rekompensatę za nadzwyczajne wydatki związane z zakupem maseczek na twarz, środków dezynfekujących i innych artykułów ochrony zdrowia.

⁶⁵ Baptista I. i in., op. cit., s. 23 i nast.

⁶⁶ Tamże.

W Kosowie rząd zezwolił osobom posiadającym oszczędności emerytalne w krajowym funduszu emerytalno-rentowym na wycofanie 10% całkowitych oszczędności bez pobierania podatków od wypłat, przy czym zobowiązał się do refinansowania wszystkich kwot.

W kolejnych pięciu państwach unijnych (Czechy, Chorwacja, Łotwa, Portugalia i Słowenia) oraz w Czarnogórze wprowadzono programy łagodzenia skutków zadłużenia, mające na celu pomoc dłużnikom, którym trudno wywiązać się z zobowiązań. Znaczna część tego wsparcia trafiła do osób starszych i osób w wieku okołiemerytalnym.

Poniżej inne, wybrane z dużego zakresu rozwiązań, przykłady działań wspierających osoby starsze.

Na Litwie w czerwcu 2020 roku rząd wprowadził kilka rodzajów zasiłków niezależnych od dochodów (w tym jednorazowe zasiłki dla emerytów).

Rząd Słowenii wprowadził w marcu i kwietniu 2020 roku jednorazowy zasiłek solidarnościowy skierowany do wybranych słabszych grup społecznych (emerytów, rencistów, osób korzystających ze świadczeń pieniężnych, z pomocy społecznej lub dodatków do dochodu). Świadczenie wypłacono ponownie w grudniu tego roku. Ponadto od połowy marca 2020 roku obowiązuje nowe rozwiązanie (do końca stanu pandemii), które polega na automatycznym przedłużaniu o miesiąc okresu wypłaty świadczeń dla wszystkich odbiorców transferów publicznych (na przykład zasiłku z pomocy społecznej).

Niektóre kraje w odpowiedzi na skutki pandemii wprowadziły też rozwiązania adresowane do opiekunów nieformalnych lub osób korzystających z opieki długoterminowej, pomoc finansową oferowano podmiotom świadczącym usługi opieki społecznej, wsparciem objęto również usługi w zakresie dostaw do domu, wprowadzano też pułapy cen detalicznych na towary pierwszej potrzeby.

Rząd Luksemburga wprowadził nowy system urlopowy umożliwiający krewnym opiekę nad starszą lub niepełnosprawną osobą dorosłą w przypadku zamknięcia instytucji opieki formalnej. Wsparcie to było kilkakrotnie przedłużane.

Na Słowacji podmioty świadczące usługi społeczne na miejscu mogły ubiegać się o dotację, którą można było wykorzystać na kilka celów, w tym na poprawę jakości żywienia oraz leki i suplementy diety dla osób starszych.

Kraje pozaunijne

Także kraje pozaunijne w Europie wprowadzały rozwiązania wspierające osoby starsze znajdujące się w szczególnie trudnej sytuacji (na przykład otrzymujące najniższe

emerytury). Macedonia Północna i Serbia wprowadziły zasiłki przysługujące bez kryterium dochodowego.

W Kosowie podwojono wysokość świadczeń z pomocy społecznej dla wszystkich beneficjentów otrzymujących tę pomoc z powodu choroby, niepełnosprawności lub wieku. Ponadto od kwietnia do czerwca 2020 roku, a następnie w 2021 roku zwiększone zostały płatności dla beneficjentów innych transferów socjalnych powiązanych z progami ubóstwa żywnościowego, obejmujące między innymi osoby pobierające emerytury podstawowe, które przyznano wszystkim obywatelom powyżej 65 roku życia oraz pobierającym renty z tytułu niepełnosprawności.

W Albanii wprowadzono dwa nowe rozwiązania socjalne: jednorazowe świadczenie dla rodzin, które bezskutecznie ubiegały się o pomoc materialną w okresie od lipca 2019 do kwietnia 2020 roku, i które nie otrzymywały wsparcia w ramach pomocy społecznej od gmin, oraz dwukrotnie zwiększono kwoty zryczałtowanego dodatku dla wszystkich beneficjentów pomocy społecznej. To drugie rozwiązanie wprowadzono w lutym 2020 roku na okres trzech miesięcy i przedłużono do sześciu miesięcy z podwojoną wysokością zasiłku.

W kwietniu 2020 roku w Turcji wprowadzono jednorazowe zasiłki dla gospodarstw domowych otrzymujących wsparcie z pomocy społecznej lub tych, które udokumentowały swój stan ubóstwa. Ponadto w tym samym miesiącu minimalna renta została podniesiona do poziomu minimalnej emerytury. Od marca 2020 roku artykuły pierwszej potrzeby (na przykład żywność i leki) są dostarczane do domów osób w wieku 80 lat lub więcej, które mieszkają samotnie; dodatkowo w kwietniu i maju 2020 roku osobom w wieku 65 lat lub starszym rozdawano maski.

W Czarnogórze rząd przyznał kilkakrotnie jednorazowe wsparcie finansowe (w marcu, kwietniu i lipcu 2020 roku oraz w styczniu 2021 roku.) różnym kategoriom osób w trudnej sytuacji, w tym emerytom otrzymującym najniższe świadczenia.

* * *

Na programy przeciwdziałania skutkom pandemii przeznaczono ogromne kwoty. Wiele z wymienionych działań jest kontynuowanych i z tego powodu nie można dokonać ich ewaluacji. Jednak eksperci ESPN⁶⁷ wskazują, że większość rozwiązań ma charakter krótkoterminowy, tymczasowy i **małe jest prawdopodobieństwo, że środki te przelożą się**

⁶⁷ Europejska Sieć Polityki Społecznej (ESPN) jest konsorcjum naukowo-badawczym Luksemburskiego Instytutu Badań Społeczno-Ekonomicznych (LISER), niezależnej firmy badawczej APPLICA oraz Europejskiego Obserwatorium Społecznego (OSE).

na trwale zmiany w polityce. Na przykład w Finlandii i Niemczech w większości przypadków wprowadzone środki były zmianami lub dostosowaniami do istniejących systemów i świadczeń, które zostały wprowadzone stosunkowo szybko i skutecznie w celu złagodzenia skutków pandemii. Ponadto w Finlandii już istniejące rozwiązania w dużym stopniu złagodziły negatywne skutki gospodarcze pandemii i w rezultacie wprowadzono jedynie ograniczoną liczbę dodatkowych środków wsparcia. W Niemczech natomiast system zabezpieczenia społecznego (przynajmniej pod względem transferów pieniężnych) prawie nie zmienił się w wyniku działań związanych z pandemią i najprawdopodobniej powróci do poprzedniego stanu po jej zakończeniu.

W innych krajach, zamiast zmiany istniejących systemów wprowadzano doraźnie nowe rozwiązania, w większości tymczasowe. Eksperti wskazują, że na przykład na Litwie środki proponowane w ramach łagodzenia skutków epidemii COVID-19 są prawie w całości pomocą tymczasową lub nawet jednorazową, która ma niewielkie znaczenie w systemach zabezpieczenia społecznego funkcjonujących przed pandemią.

W Bośni i Hercegowinie większość środków polityki społecznej ma również charakter tymczasowy, a ich wpływ na system zabezpieczenia społecznego i politykę włączenia społecznego będzie prawdopodobnie nieistotny, ponieważ ich wprowadzeniu nie towarzyszyły żadne zmiany legislacyjne.

W Turcji natomiast niekorzystne skutki pandemii prawdopodobnie utrzymają się w perspektywie długoterminowej, wymagając przyjęcia nowej polityki w zakresie pomocy społecznej (i ochrony miejsc pracy) z uwagi na tymczasowy charakter środków podjętych przez rząd.

Reakcje na kryzys, osadzone w różnych krajowych kontekstach, czasami ujawniają istniejące wcześniej słabości. Dzieje się tak na przykład w Belgii, gdzie w opinii ekspertów wpływ transferów społecznych na dystrybucję dochodów znacznie się zmniejszył w ostatnich pięciu latach. Z kolei w Grecji pandemia COVID-19 ujawniła słabości systemu zabezpieczenia społecznego, a w szczególności brak solidnych mechanizmów zapobiegania niepewności dochodów i łagodzenia skutków takich sytuacji. W Portugalii wprowadzenie szerokiego zakresu rozwiązań politycznych (w różnych obszarach życia społeczno-gospodarczego podjęto łącznie ponad 30 różnych środków) obnażyło wady systemu ochrony socjalnej i polityki włączenia społecznego, w tym (nie)zdolność do odpowiedniego reagowania na skutki pandemii.

Niski poziom świadczeń i przeszkody we wdrażaniu standardu dochodu minimalnego na Węgrzech to problem od lat znany w tym kraju, a kryzys jedynie go zaostrzył.

Polska

W Polsce w 2020 roku realizowano wiele różnorodnych programów, których beneficjentami bezpośrednio i pośrednio były także osoby starsze. Większość z tych projektów była realizowana wcześniej, jeszcze przed pandemią. Chodzi o następujące działania:

- coroczną waloryzację świadczeń emerytalnych i rent oraz środków zgromadzonych na kontach i subkontach, istotnych dla wysokości świadczeń;
- podnoszenie kwoty świadczeń minimalnych;
- dodatkową (tzw. trzynastkę) emeryturę wypłaconą po raz pierwszy w 2019 roku. W lutym 2020 roku została podpisana ustawa gwarantująca coroczną wypłatę 13. świadczenia w roku w wysokości emerytury minimalnej;
- dodatkową (tzw. czternastkę) emeryturę wspierającą dochody emerytów i rencistów w warunkach pandemii: ze względu na trwanie zagrożeń i ograniczeń związanych z COVID-19 świadczenie to wypłacono również w 2021 roku.

Ponadto emeryci i renciści, którzy w 2020 roku otrzymywali najniższe świadczenia, dostali zwrot uprzednio potrąconego podatku dochodowego.

Od 1 marca 2019 roku wprowadzono nieskładkowe rodzicielskie świadczenie uzupełniające, nazywane świadczeniem Mama4+. Ma ono zapewnić niezbędne środki utrzymania osobom, które zrezygnowały z zatrudnienia, aby wychowywać co najmniej czworo dzieci lub z tego powodu w ogóle go nie podjęły i dlatego nie wypracowały własnej emerytury lub wysokość tego świadczenia jest niższa od najniższej emerytury.

Od 1 października 2019 roku (a więc tuż przed pandemią COVID-19) wprowadzono nieskładkowe, pozaubezpieczeniowe świadczenie uzupełniające dla osób niezdolnych do samodzielnej egzystencji. Świadczenie to stanowi dodatkowe wsparcie dla osób, które ponoszą stałe koszty związane z pielęgnacją, rehabilitacją i opieką medyczną.

Ważnym dla poziomu emerytur i rent rozwiązaniem, chociaż nie ma ono formy wsparcia finansowego, jest uruchomienie przez ZUS już w 2017 roku usług doradców emerytalnych, adresowanych głównie do osób, które niedługo osiągną wiek emerytalny. Doradcy emerytalni wyjaśniają klientom zasady przyznawania świadczeń i sposób wyliczenia emerytury, pomagając wybrać najkorzystniejszy moment zakończenia aktywności zawodowej.

Wymienione rozwiązania wprowadzono jako element reformy systemowej jeszcze przed pandemią koronawirusa, a w warunkach pandemii kontynuowano ich realizację.

Rozwiązania mają charakter trwały, powtarzalny – nie tylko ze względu na pandemię – co wyróżnia Polskę wśród krajów unijnych pod względem podejścia do rozwiązywania problemów związanych z ochroną statusu materialnego obywateli w sytuacjach kryzysowych. Są też elementem realizacji polityki emerytalnej, kontynuowanej w kolejnych miesiącach 2020 (waloryzacja emerytur kobiet z rocznika 1953) i 2021 roku (zmiany w naliczaniu tak zwanych emerytur czerwcowych) – mimo ograniczeń wynikających z pandemii. Te rozwiązania mogą być czynnikiem wpływającym na relatywnie dobrą kondycję materialną i samoocenę sytuacji dochodowej gospodarstw domowych osób starszych w Polsce.

Analizując poziom dochodów osób starszych, z których większość utrzymuje się ze świadczeń emerytalno-rentowych, warto zwrócić uwagę na jedno z rozwiązań wprowadzonych w Polsce już okresie pandemii (2020 i 2021 rok): zwolnienie przedsiębiorców z opłacania składek na ubezpieczenie społeczne. Ta forma rządowej pomocy dla podmiotów gospodarczych była najczęściej wykorzystywanym (skorzystało z niej 73% beneficjentów tarcz antykryzysowych) i najlepiej ocenianym instrumentem pomocowym⁶⁸. Ponieważ jednak wysokość przyszłych emerytur zależy w istotny sposób od wielkości kapitału składkowego zgromadzonego na indywidualnych kontach osób ubezpieczonych, składki, z których płatnicy zostali zwolnieni, zostały sfinansowane ze środków budżetu państwa i zapisane na kontach tych osób, a okres korzystania ze zwolnienia traktowany jest jak okres składkowy.

Przykładem rozwiązania o zupełnie innym charakterze, które miało na celu wsparcie sytuacji bytowej osób starszych w czasie pandemii, a zwłaszcza w okresie *lockdownu* ograniczającego dostęp do usług, były – realizowane na poziomie lokalnym – akcje bezpłatnego żywienia, obejmujące także samotne osoby starsze (dostarczanie bezpłatnych posiłków do mieszkań osób starszych przez wolontariuszy).

Dodatkowe środki finansowe przeznaczono też na zakup leków i suplementów diety dla mieszkańców domów pomocy społecznej. Lokalnie realizowano akcje przekazywania do domów pomocy społecznej lub indywidualnym osobom starszym sprzętu komputerowego, umożliwiającego kontakt *online* z najbliższymi w warunkach kwarantanny i nakazu izolacji społecznej.

Podsumowania działań na rzecz osób starszych w Polsce z uwzględnieniem okresu pandemii dokonała między innymi Komisja Ekspertów ds. Osób Starszych przy Rzeczniku

⁶⁸ Tarcza Antykryzysowa. Koło ratunkowe..., op. cit.

Praw Obywatelskich, w opublikowanym w sierpniu 2020 roku raporcie pt. *Sytuacja osób starszych w Polsce – wyzwania i rekomendacje*. Z treści wyłania się obraz potrzeb w zakresie polityki senioralnej, w której główne problemy wynikają z deficytów systemu ochrony zdrowia (dostęp do leczenia, opieki), niedoceniań roli samorządów i społeczeństwa obywatelskiego oraz naruszania zasad równego traktowania i prawa do ochrony godności osób starszych. Z cytowanego raportu wynika, że sytuacja materialna osób starszych, a zwłaszcza ograniczenie ubóstwa i wykluczenia społecznego, jest istotnym priorytetem polskiej polityki senioralnej, ale stanowi raczej warunek niezbędny do osiągnięcia celów tej polityki, niż cel sam w sobie.

PODSUMOWANIE

Eksperti ONZ⁶⁹ wskazują, że pandemia COVID-19 obnażyła poważne, systemowe nierówności zarówno w krajach i społecznościach, jak i między nimi. Uwidoczniała liczne *słabości i niedostatki* rozwiązań polityki gospodarczej i społecznej, i ze wzmocnioną przez zaistniały kryzys siłą ukazała ich skutki nie tylko w odniesieniu do obszaru zdrowia. Spowodowała wzrost nierówności społecznych, ubóstwa oraz dyskryminacji i wykluczenia społecznego w różnych obszarach życia. Pandemia nie tylko zahamowała postęp w rozwoju społecznym, dokonujący się z trudem przez dziesiątki lat, ale wręcz odwróciła kierunek przemian⁷⁰. Najgłębszy regres zarysował się tam, gdzie już przed pandemią sytuacja była najtrudniejsza.

Ocena skutków pandemii jest jednak poważnie utrudniona z powodu braku danych albo ich niespójności, nadmiernego uogólnienia czy ograniczonej wiarygodności⁷¹. Ponadto w wielu krajowych rejestrach nie stosuje się kryterium płci i wieku. Ten ostatni problem uniemożliwia między innymi ocenę skutków pandemii w stosunku do określonych grup ludności, w tym osób starszych⁷².

Analiza źródeł statystycznych i wyników badań – opartych często na szacunkach – wskazuje, że w Europie pandemia koronawirusa spowodowała wzrost wartości większości

⁶⁹ United Nations. Department of Economic and Social Affairs. *The Sustainable Development Goals Report 2021*.

⁷⁰ Po raz pierwszy od 1998 r. wzrósł wskaźnik skrajnego ubóstwa na świecie: z 8,4% w 2019 r. do 9,5% w 2020 r. (tamże).

⁷¹ Według cytowanego raportu ONZ na całym świecie tylko 62% krajów posiadało chociaż częściowy, wcześniej funkcjonujący system rejestracji zgonów. Podobna skala braków dotyczy aktualnej ewidencji ludności.

⁷² W okresie między styczniem 2020 r. a kwietniem 2021 r. w raportach zbieranych przez ONZ w 44% wszystkich przypadków brakowało informacji o wieku.

wskaźników obrazujących negatywne trendy i procesy. W wielu przypadkach – w tym w odniesieniu do sytuacji materialnej gospodarstw domowych i warunków życia osób starszych – prognozy ekspertów okazały się zawyżone. Mierniki, takie jak wskaźnik zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym AROP, wskaźniki bezrobocia czy dochody i wydatki gospodarstw domowych, dają obraz znacznie łagodniejszych zmian niż prognozowane na początku pandemii. Jako przyczynę ograniczonego wpływu pandemii na sytuację bytową ludności eksperci (m.in. zespół ESPN) wskazują nasilenie transferów społecznych do grup defaworyzowanych⁷³.

Jak informują eksperci ONZ rządy na całym świecie uruchomiły środki ochrony socjalnej, jednak w większości (95%) krótkoterminowe. W Europie wszystkie państwa, nie tylko unijne, wprowadziły różne w formie i zakresie instrumenty ograniczania negatywnych skutków COVID-19 dla warunków pracy i życia ludności. Najbardziej znaczące wydatki zostały poniesione na środki ochrony zatrudnienia, w tym subsydiowania wynagrodzeń oraz na środki związane z podatkami i składkami na ubezpieczenie społeczne (odroczenia, obniżki, zwolnienia). W większości państw Unii Europejskiej, tak jak i w Polsce, były to głównie wielokierunkowe działania wzmacniające rynek pracy (jako element wzmocnienia sytuacji gospodarczej)⁷⁴. Działania mające na celu poprawę bezpieczeństwa socjalnego ludności uruchamiane były w drugiej kolejności. Wynikało to jednak bardziej z dostrzegania związku przyczynowo-skutkowego niż priorytetów polityki rządów poszczególnych państw⁷⁵.

Seniorzy w krajach UE byli beneficjentami (pośrednio i bezpośrednio) dziesiątków bardzo różnych działań wspierających, realizowanych przez rządy, samorządy i społeczności lokalne. Mogli korzystać z różnorodnego wsparcia zarówno na rynku pracy, jak i w gospodarstwach domowych czy rodzinach, a nawet w instytucjach.

W informacjach i raportach o podejmowanych rozwiązaniach antycovidowych znajdują się opisy różnych koncepcji ochrony warunków życia osób starszych w poszczególnych państwach (jako populacji bardzo różnie opisywanej ze względu na swoje cechy, na przykład emeryci, seniorzy, beneficjenci świadczeń społecznych lub transferów społecznych, osoby zagrożone ubóstwem, osoby niepełnosprawne, osoby zagrożone wykluczeniem społecznym i wiele innych kategorii). Na tle tej różnorodności rozwiązań Polska charakteryzuje się umiarkowanym zakresem stosowania typowych rozwiązań

⁷³ Baptista I. i in., op. cit.

⁷⁴ Na te działania przeznaczono środki o wartości 1,5% PKB z 2019 r. Jest to wielkość przeciętna charakterystyczna dla państw Europy Środkowo-Wschodniej (zob. Baptista I. i in., op. cit., tab. 11.1).

⁷⁵ Tamże.

socjalnych. Wyróżnia się natomiast konsekwentnym realizowaniem wcześniej rozpoczętego procesu niwelowania niedostatków w zabezpieczeniu społecznym – kontynuacją działań na rzecz systemowej reformy sfery społecznej, głównie w odniesieniu do eliminacji ubóstwa (waloryzacja i dodatkowe świadczenia oraz pomoc rzeczowa dla potrzebujących).

Zgodnie z konstatacją ekspertów ESPN można uznać, że to właśnie dodatkowe transfery społeczne w decydującym stopniu ochroniły status materialny osób starszych w Polsce przed prognozowanym znaczącym pogorszeniem ich sytuacji materialnej na skutek COVID-19. Na tle innych państw unijnych w Polsce osoby starsze w znacznie mniejszym zakresie doświadczyły negatywnych skutków pandemii zarówno na rynku pracy (nie odnotowano *wypychania* z rynku osób w wieku emerytalnym, a udział emerytów w zatrudnieniu wzrasta; dotacje dla pracodawców na utrzymanie zatrudnienia nie były różnicowane ze względu na wiek pracowników), jak i w obszarze warunków życia (por. wskaźniki dotyczące osób 60+ lub 65+, gospodarstw domowych emerytów i rencistów o dużym znaczeniu dochodów ze świadczeń społecznych)⁷⁶.

W ocenie wpływu COVID-19 na materialne warunki życia osób starszych w Polsce należy jednak podkreślić, że jest to zbiorowość silnie zróżnicowana i jako całość (populacja 60+) nie stanowi grupy szczególnie dotkniętej skutkami pandemii. O ile jednak sytuacja osób starszych utrzymujących się głównie z emerytur w warunkach pandemii – zasadniczo – nie uległa pogorszeniu lub zmiany te były nieznaczne, to w gospodarstwach o innych źródłach dochodów (zwłaszcza utrzymujących się z rent) znacznie wyraźniej zaznaczyły się negatywne zmiany, skutkujące zwiększonym zagrożeniem ubóstwem i wykluczeniem społecznym, w tym poważnym zagrożeniem ubóstwem skrajnym.

Opisane powyżej wyznaczniki sytuacji materialnej osób starszych w czasie pandemii COVID-19 dotyczą niemal wyłącznie roku 2020. Tymczasem pandemia trwa i wymaga dalszych działań, ograniczających jej skutki, efektywnych w warunkach zmienionych poprzednimi falami. Skutki pandemii nie będą krótkotrwałe i nie wystarczą krótkookresowe czy doraźne przeciwdziałania. Co więcej, skutki uboczne pandemii – wynikające z globalnego spowolnienia gospodarczego, izolacji społecznej i ograniczeń mobilności przestrzennej – niesprawiedliwie dotykają tych, którzy są już zmarginalizowani. W nieproporcjonalnie dotkliwy sposób dotyka ona między innymi osoby starsze, należące do grupy szczególnie wrażliwej ze względu na specyficzne warunki zdrowotne i społeczno-ekonomiczne. Ponieważ

⁷⁶ Praca nad ekspertyzą ujawniła problemy metodologiczne, wynikające z nie dość jednoznacznej definicji populacji seniorów, stosowanej w różnych bazach danych i analizach.

stan pandemii trwa, nie można zaprzestać monitorowania i prognozowania jej skutków, a przede wszystkim odpowiednio wyprzedzającego zapobiegania pogorszeniu się poziomu bezpieczeństwa socjalnego ludności.

Według szacunków Eurostatu, wskaźniki AROP dla populacji w wieku 65 lat lub więcej utrzymały się w I połowie 2021 roku na poziomie z roku 2020 (różnica nie większa niż 0,2 pp.). Eksperti Eurostat spodziewają się tego trendu, a nawet spadku wskaźnika w całym 2021 roku. „Efekt ten może być spowodowany względną stabilnością, a nawet tendencją wzrostową emerytur, które były chronione przed szokiem na rynku pracy wywołanym przez pandemię”.

Ta prognoza, oparta w przeważającym zakresie na szacunkach, jest korzystna dla Polski i osób starszych w naszym kraju, gdzie – odmiennie niż w większości pozostałych krajów UE – stosowane instrumenty antycovidowe w obszarze materialnych warunków życia ludności mają głównie charakter działań trwałych, kontynuowanych, uprzedzających określone trendy negatywne. Pełnią one w większości funkcję ochrony realnej wartości świadczeń, stanowiących główne źródło dochodów większości osób starszych. Uzupełnione precyzyjnie adresowanym wsparciem z pomocy społecznej i zaangażowaniem podmiotów pozarządowych powinny – jak wskazują prognozy – pozwolić na skuteczną ochronę najsłabszych grup w populacji przed pogorszeniem się ich statusu materialnego pod wpływem pandemii. Wśród działań uprzedzających niezbędne jest zwiększenie skuteczności takich, których efektem będzie ograniczanie luki emerytalnej.

Konkludując, szerszej dyskusji i analizie należy poddać następujące kwestie:

- 1) definiowania wieku senioralnego: wielość podejść w tym zakresie poważnie komplikuje dokonywanie ocen i porównań;
- 2) konsekwencji specyfiki struktury demograficznej zbiorowości seniorów/osób starszych (w tym wynikających z feminizacji wieku senioralnego i singularyzacji gospodarstw domowych seniorów) dla różnych elementów ich poziomu i jakości życia;
- 3) uwarunkowania decyzji o przechodzeniu na emeryturę.

Z przedstawionej analizy wpływu COVID-19 na sytuację materialną zbiorowości w wieku 60 lat i więcej wynika, że w Polsce – inaczej niż w większości państw Europy – nie nastąpiło pogorszenie tej sytuacji. Jest to rezultat wcześniej rozpoczętej – jeszcze przed pandemią – sukcesywnie i konsekwentnie realizowanej przez państwo polityki wsparcia dochodowego osób w wieku emerytalnym.

Przedstawiona analiza wskazuje na potrzebę pogłębienia zagadnień dotyczących szeroko ujmowanej ochrony zdrowia, w kontekście jej wpływu na sytuację materialną osób starszych. Postulujemy podjęcie odrębnych analiz poświęconych temu ważnemu zagadnieniu.

Bibliografia

- Almeida V., Barrios S., Christl M. et al. (2021). The impact of COVID-19 on households' income in the EU, *Journal of Economic Inequality*, No 19, p. 413–431, <https://doi.org/10.1007/s10888-021-09485-8>.
- Baptista I., Marlier E., Spasova S., Peña-Casas R., Fronteddu B., Ghailani D., Sabato S., Regazzoni R. (2021). *Social protection and inclusion policy responses to the COVID-19 crisis. An analysis of policies in 35 countries*. European Social Policy Network (ESPN) Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Behawioralnie o polityce aktywizacji seniorów. Raport Polskiego Instytutu Ekonomicznego* (2021), <https://pie.net.pl/behawioralnie-o-polityce-aktywizacji-seniorow.pdf>.
- Bronka P., Collado D., Richiardi M. (2020). *The Covid-19 crisis response helps the poor: the distributional and budgetary consequences of the UK lock-down*, EUROMOD Working Papers EM11/20, EUROMOD at the Institute for Social and Economic Research.
- COVID-19 and older people. Oświadczenie komisarz UE ds. równości, Heleny Dalli, kwiecień 2020 r.*, <https://www.age-platform.eu/policy-work/news/eu-commissioner-equality-reaffirms-older-persons-rights-time-covid-19>.
- Czepulis-Rutkowska Z. (2020). Selected aspects of institutional responses to negative effects of a pandemic in European countries (Wybrane aspekty działań instytucjonalnych przeciwdziałających negatywnym skutkom pandemii w państwach europejskich). *Zabezpieczenie Społeczne. Teoria, Prawo, Praktyka*, nr 12, s. 25–30.
- Eurofound. (2021). *COVID-19: Implications for employment and working life*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Anti-Poverty Network. (November 2020). *Supercharging Poverty? EAPN 2020 Poverty Watch Report*. Brussels.
- GUS. (2021). *Sytuacja gospodarstw domowych w 2020 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych, Informacja sygnałowa z 31.05.2021 r.*
- GUS. (2021). *Trwanie życia w 2020 r.*
- GUS. (2021). *Wybrane aspekty rynku pracy w Polsce. Aktywność ekonomiczna ludności przed i w czasie pandemii COVID-19.*

- Living conditions in Europe - poverty and social exclusion*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_poverty_and_social_exclusion#Poverty_and_social_exclusion.
- Living, working and COVID-19, COVID-19 series* (2020). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Polski Instytut Ekonomiczny. (2021). *Tarcza Antykryzysowa. Koło ratunkowe dla firm i gospodarki?*
- SeniorHub Instytutu Polityki Senioralnej. (2021). *Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym roku pandemii COVID-19. Raport z badania*.
- Sustainable Development Goals Report 2021*, <https://unstats.un.org/sdgs/report/2021/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2021.pdf>.
- The Commonwealth Fund International Health Policy Survey of Older Adults. *The Impact of COVID-19 on Older Adults. Findings from the 2021 International Health Policy Survey of Older Adults*, <https://doi.org/10.26099/mqsp-1695>.
- United Nations. (2021). *The Sustainable Development Goals Report 2021*.
- Uścińska G. (202). *Prawo zabezpieczenia społecznego*. Warszawa: C.H. Beck.
- Uścińska G. (2021). *Przeciwdziałanie luce płacowo-emerytalnej w kontekście planowania strategii Unii Europejskiej na rzecz równości*. Ekspertyza na prawach maszynopisu.
- Uścińska G. (2019). *Prawo ubezpieczeń społecznych. Zasady, finansowanie, organizacja*. Warszawa: C.H. Beck.
- Valensisi G. (2020). COVID-19 and Global Poverty: Are LDCs Being Left Behind? *European Journal of Development Research*, No 32, p. 1535–1557, <https://doi.org/10.1057/s41287-020-00314-8>.
- ZUS. *Pracujący emeryci – coroczne raporty Departamentu Statystyki i Prognoz Aktuarialnych*, <https://www.zus.pl/documents/10182/2422424/Pracuj%C4%85cy+emeryci+raport.pdf>.

Opracowania statystyczne

- Emerytury i renty przyznane w roku 2019, <https://www.zus.pl/documents/10182/39573/Emerytury+i+renty+przyznane+w+2019+r..pdf/91967ac8-5324-95c8-1558-ae0b63587850>.
- Emerytury i renty przyznane w roku 2020, <https://www.zus.pl/documents/10182/39573/Emerytury+i+renty+przyznane+w+2020+r.pdf/135e8a3e-2d19-068d-aed3-e23997aaa754>.
- Emerytury nowo systemowe wypłacone w grudniu 2019 r. w wysokości niższej niż wysokość najniższej emerytury, <https://www.zus.pl/documents/10182/2564874/>.
- GUS. (2019). *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, II kwartał 2019*.
- GUS. (2020). *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, II kwartał 2020*.
- GUS. (2021). *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, IV kwartał 2020*.
- GUS. (2021). *Biuletyn Statystyczny nr 4*.

- GUS. (2019). *Budżety gospodarstw domowych w 2018 r.*
- GUS. (2020). *Budżety gospodarstw domowych w 2019 r.*
- GUS. (2021). *Budżety gospodarstw domowych w 2020 r.*
- GUS. (2020). *Jakość życia osób starszych w Polsce.*
- GUS. (2014). *Narodowy Spis Powszechny 2011. Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna.*
- GUS. (2021). *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2020 r.*
- Ludność. Stan i struktura ludności oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym (stan w dniu 30.06.2021).* Tablice w formacie XLS w pliku ZIP, www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/ludnosc-stan-i-struktura-ludnosc-i-ruch-naturalny-w-przekroju-terytorialnym-stan-w-dniu-30-06-2021,6,30.html.
- Ministerstwo Zdrowia. (2021). *Informacja o zgonach w Polsce w 2020 roku.*
- Wskaźniki makroekonomiczne*, <https://stat.gov.pl/wskazniki-makroekonomiczne/>.
- ZUS. (2021). *Struktura wysokości świadczeń wypłacanych przez ZUS po waloryzacji w marcu 2020 roku.*
- ZUS. (2019). *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych 2018.*
- ZUS. (2020). *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych 2019.*
- ZUS. (2021). *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych 2020..*

Interaktywne bazy danych

- <http://data.un.org/>
- <https://ec.europa.eu/eurostat/>
- <https://population.un.org/>
- <https://www.missoc.org/missoc-database/comparative-tables/>

TABELE

- Tabela 1 *Osoby w wieku poprodukcyjnym (60/65 i więcej) bierne zawodowo według przyczyn zaprzestania pracy, (w %), s. 12.*
- Tabela 2 *Osoby w wieku poprodukcyjnym (60/65 i więcej) bierne zawodowo według przyczyn nieposzukiwania pracy, s. 12.*
- Tabela 3 *Przeciętna miesięczna wysokość i dynamika emerytury wypłacanej z ZUS według płci świadczeniobiorcy i wielkość luki emerytalnej w latach 2019–2021, s. 16.*
- Tabela 4 *Przychody netto, dochód rozporządzalny i wydatki gospodarstw domowych w 2019 i 2020 r. według grup społeczno-ekonomicznych, s. 24.*
- Tabela 5 *Dynamika dochodów rozporządzalnych i wydatków w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów w 2020 r. (rok 2019 = 100), s. 26.*

Tabela 6 *Ludność żyjąca w zagrożeniu ubóstwem i wykluczeniem społecznym (AROPE – nowa definicja) według płci i wybranych grup wieku (w %), s. 30.*

Tabela 7 *Wskaźniki poważnej materialnej i społecznej deprivacji w EU27 i w Polsce według wybranych grup wieku w latach 2019 i 2020 (w %), s. 32.*

Tabela 8 *Subiektywna ocena sytuacji materialnej wybranych grup gospodarstw domowych w 2019 i 2020 r. (w %), s. 34.*

Wykresy

Wykres 1. Główne źródło utrzymania gospodarstw domowych osób w wieku 60 lat i więcej (w %), s. 14.

Wykres 2. Struktura dochodu rozporzadzalnego w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów w latach 2019 i 2020 (w %), s. 25.

Wykres 3. Różnica w kwotach miesięcznych wydatków na 1 osobę w gospodarstwach domowych ogółem oraz w gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów w roku 2020 w stosunku do roku 2019 (w zł), s. 27.

Wykres 4. Zasięg ubóstwa skrajnego w Polsce latach 2029–2020 według grup wieku ludności (w %), s. 31.